НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

№ 80 (17881)

2010 чылдың июль 6, вторник

Садар өртээ 5 рубль.

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

Дүүн Чадаанага «Үстүү-Хүрээ» XII Бүгү-делегейниң дириг хөгжүм фестивалының ажыдыышкыны болган

Бөгүн, июль 6-да, Чырыткылыг XIV Далай-Лама 75 харлаан

МОСКВАГА КЕЖЭЭ БОЛУР

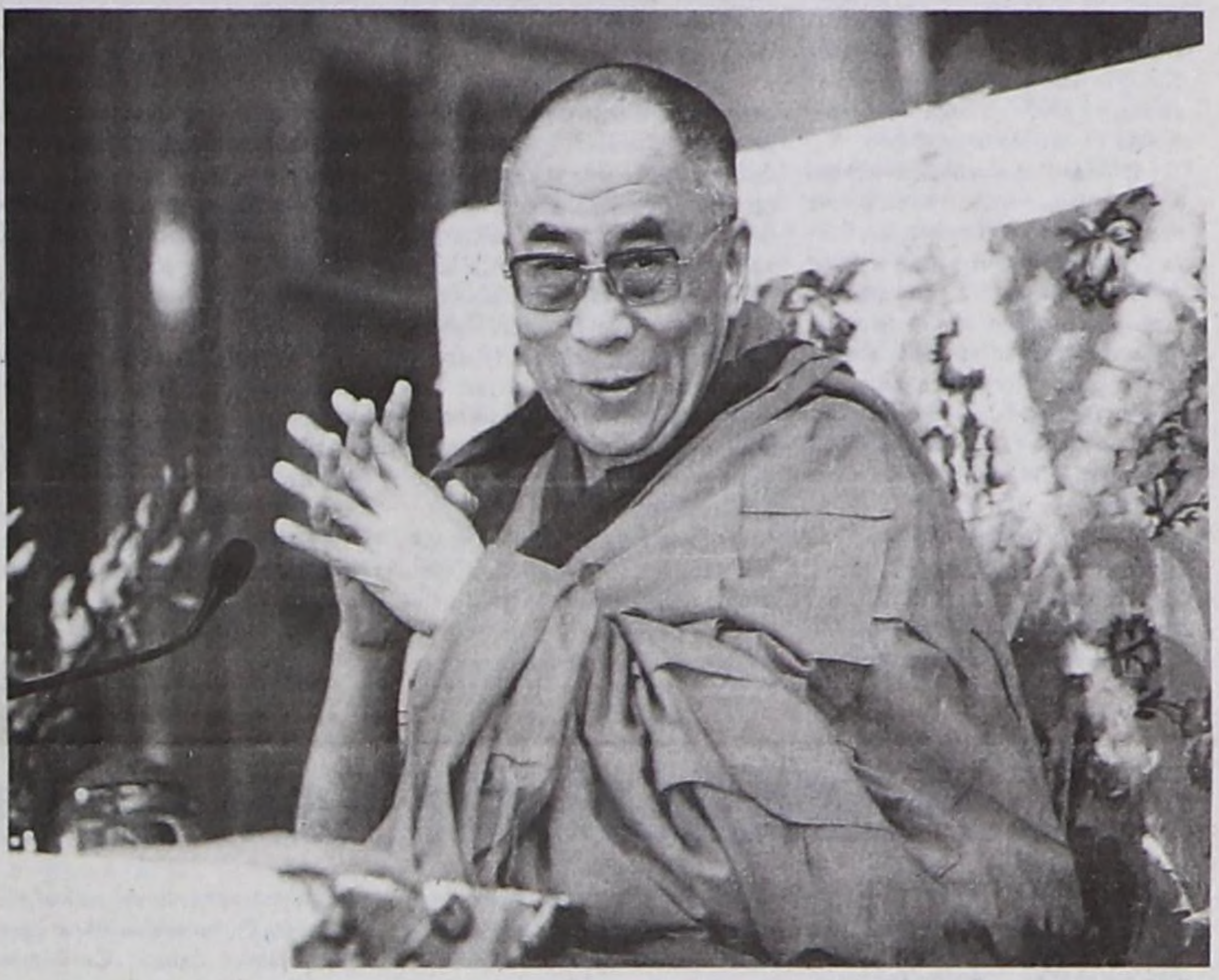

Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның 75 харлаанын Москвага Кино бажыңынга, Тибеттиң культура болгаш медээлер төвүнүң база тибет буддизмниң «Тибетти камгалап арттырарлы» деп культура болгаш философия чаңчылдарны камгалап арттырарынга идиг бээр төвүнүң Тэло Тулку Ринпочениң удуртулгазы-биле белеткээни программазы-биле демдеглээр. Аңаа Ыдыктыг Далай-Ламаның орус дылда сайтызын (www.dalailama.ru.) көргүзер.

Программада:

— Ыдыктыг Далай-Ламаның Россияда болгаш ХКД-де төлээзи дээрги Наванга Рабгьяланың чугаазы;

— Калмыкияның дээди ламазы Тэло Тулку Ринпочениң чугаазы;

— Ыдыктыг Далай-Ламаның орус дылда (www.dalailama.ru.) сайтызының презентациязы;

— Тецу Сайваиниң «XIV Далай-Лама: допчу намдарлыг новелла» деп номунуң (Япония—Россия) презентациязы;

— «Бистен чүү артканыл?» деп документалдыг фильмниң (Франция—Канада) баштайгы көргүзүү;

— Делегейге сураглыг ыраажы херээжен лама Ани Чойинг Долмының (Непал) концерти.

● Тыва бижиктиң 80 чылынга

ЕВРОПАНЫҢ ТЫВАЛААР ЭРТЕМДЕНИ

Дүүн, июнь 5-те, ТР-ниң Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институдунга Европаның Франкфурт-на-Майне хоорайның университединиң доцентизи Элизабет Раганин-биле ук институттуң эртем ажылдакчыларының ужуражылгазы болуп эрткен.

...ңаа Элизабет Раганин боду... орудуп турары «Тыва сөстер ...ында» деп өзээ фонетиктиг ...илелдер тургузуп турар эртем ...ын бараалгаткан. Бодунуң ... ажылын ол 2000 чылда ...уу Сибирьниң, Тываның, ...дуң девискээрлеринге ...уп келген. Элизабет Раганин ...дуң Хопту аймаанга эртем ...ын чорудар сорулгалыг ооң ...акчы чонунуң аразынга үш ай ...зунда чурттаан. Аңаа ол ында ...ап турары туха тываларының ...н өөренип, шинчилеп келген. ...шкаш база-ла Моолдуң ...кээринде тайгалыг черде ...ап турар иви малдаар тыва ...-биле харылзажып, оларның ...н база шинчилеп турган. ...нуң эртем ажылында ол ...дан дашкаар девискээрлерде ...ап турар тыва кижилерниң ...дешкек дылдарында дөмей ...рниң үн тургузуун, оларны ...ының дөмей болгаш аңгы... турар талаларын көргүскен.

Эртем ажылының илеткелин Элизабет бүрүнү-биле тыва дыл кырынга кылган. Ол ышкаш ол бурят, моол дылдар кырынга база чугаалаар. Ооң чугаазы-биле алырга, Европада дыка хөй дыл эртемденнери түрк дылдарны аажок сонуургаар болгаш оларны шинчилээринге сонуургалдыглар. Эртемден Неаполь хоорайда бодунуң 3 сургуулун тыва дыл кырынга чугааланыр кылдыр өөредип турар. «Силерниң тыва дылыңар — амгы үеге чедир дамчып келген бурунгу дылдарның бирээзи. Ынчангаш Тываның болгаш өске түрк бөлүктүң дылдарында чугааланып турар кижилер бистерге эртем музейи ышкаш-тыр силер» — деп, ол чугаалап турар. МИЧ төлээлери-биле Элизабет база тыва дыл кырынга харылзашкан. Бодунуң эртем ажылын ол Европага англи дыл кырынга үш номга парлап үндүрер сорулгалыг.

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

Элээдилер болгаш хоойлу

...АШТАЙГЫ ТОРГААЛДАР...

Ада-иени – 500-1000 рубль, кафелер ээлерин – 50 муң рубльге

...жээкиниң 10 шактан ыңай үе... ...гаарал чокка чораан элээди...ң ада-иезинге хамаарыштыр ...истративтиг 6 херекти Кызыл ...айның Иштики херектер ...эли тургускан.

... чылдың июнь 1-ден эгелеп ...ның милициязы «Администивтиг чурум хажыдыышкының» регионда кодекизинге ...ени, тодаргайлаарга, назы ...иннерниң айыыл чок чоруун ...киниң 22 шактан эртенгиниң ...ка чедир хандырары-биле, ...ити черлеринге оларның ада...иң хайгааралы чокка чоруу...ызыгаарлап, «комендант ша... тургузар дугайында чүүлдү ...ап эгелээн. Ол хажыдыыш...р дээш ада-иени 500-тен 1000 рубль чедир торгаары көрдүнген.

Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң назы четпээннер херектериниң талазы-биле килдистиң начальнигиниң оралакчызы Нина Мылдыктың дыңнадыы-биле, орай дүне хайгаарал чок чорааны дээш чүгле ада-иелерни эвес, а олар-биле кады чораан удуртукчуларны, ылаңгыя маргылдааларже болгаш өске-даа үнүүшкүннерже эдертип чоруур кижилерни «Административтиг корум-чурум хажыышкынының кодекизинде» чаа чүүлге даянып, 3 муңдан 5 муң рубль чедир торгап болур. База ол ышкаш хөглээшкинниг юридиктиг черлер — барлар, кафелер ээлерин 50 муң рубль чедир торгаалга онаары көрдүнген.

ШУТКУМАЛ МӨҢГҮНДЕН БУДДАНЫҢ ДҮРЗҮЗҮН КЫЛЫР

Мөңгүн субурган деп Тывада адап турар ол чүдүлге тудуун тыва бижиктиң 80 чыл оюнга тураскаадып кылыр.

Июль 1-де Кызылга болган «Тыва бижик болгаш Россияның база Төп Азия девискээриниң бижимел тураскаалдарын шинчилээриниң айтырыглары» деп делегейниң эртем конференциязының ажыдыышкынынга алдын тывыкчылары белек тывыскан. Алдын тывыкчыларының «Ойна» артели мөңгүн дүрзүнү тударынга 3,5 кг шуткумалды дамчыдып берген. Конференцияның болгаш байырлалдың организакчызы Тываның Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институду (ТГШИ) болган.

ТГШИ-ниң төлээлериниң дыңнатканын езугаар алырга, субурган тудуунга 17 кг мөңгүн чыгдынган. Мөңгүн салыышкынны РФ-тиң ОБЯ сайыды Сергей Шойгу база киирген. Ооң салганы-биле катай шуткумалдың ниити деңзизи 25 кг чеде берген, специалистерниң санап турары-биле алырга, ооң-биле улуг эвес дүрзүнү тургузуп болур.

Бистиң корр.

КАРА-ХААККА КАНЧАП ЧЕДЕЙН

Чоокка чедир Кара-Хаак чедерде, хоорайның чөөн талазында хем эриинден кежип турдувус. Ам кышкы болгаш чайгы үелерде орук чүгээр, ынчалза-даа күскү, часкы үеде аргыжылга барык үстүп каар. Ынчангаш Кара-Хаак чедеринге эптиг арганы тургузуп, көвүрүгнү тутса кандыгыл деп саналды киирип тур мен.

Чоннуң улуг деткимчези-биле кылып турган оруктарны сактып оргаш, Кара-Хаакка, Черби суур чедеринге эптиг арганы тургузуп, көвүрүгден база кылза деп бодалдыг мен.

Багыт-оол БАЙКАРА.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың декабрь 1-де № 266 Чарлыынга өскерилгелер киирериниң дугайында

2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың № 97 УХ-1 Конституция хоойлузунуң 7 чүүлүнүң дөрт кезээн удуртулга болдурбушаан, **доктаадырым болза:**

1. 2009 чылдың декабрь 1-де Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлээринче кордап турар хамаатыларның болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш оларның өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлер бээриниң дугайында» № 266 Чарлыынга («Тувинская правда», 2009, декабрь 8) дараазында эдилгелерни киирер:

1) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлээринче кордап турар хамаатыларның болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң орулгаларының дугайында, өнчү эргелиг кылдыр оларга хамааржыр өнчү-хөреңгизиниң болгаш оларның өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлер бээриниң дугайында Дүрүмде:

а) 4 пунктунуң «б» иштики пунктузун ап кааптар;

б) 8 пунктуда «байдалдыг киирер» деп сөстерге «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарынче кордап турар хамаатыларның, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар хамаатыларга хамаарыштыр күрүне органнарының кадрлар салбырлары» деп сөстерни немээр;

2) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң орулгалар дугайында, өнчү-хөреңги болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылганың майыында «(Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатының салган ады)» деп сөстерни «(Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң салган ады)» деп сөстер-биле солуур;

3) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң өөнүң ээзиниң (өөнүң иштиниң) болгаш назы четпээн уругларының орулгалар дугайында, өнчү-хөреңги болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылганың майыында «(Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатының салган ады)» деп сөстерни «(Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң салган ады)» деп сөстер-биле солуур;

4) Тыва Республиканың Чазааның кежигүнүнүң орулгалар дугайында, өнчү-хөреңги болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылганың майыында «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлээринче кордап турар, медээлер берген хамаатының» деп сөстерни «Тыва Республиканың Чазааның медээлер берген кежигүнү;», «(Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатының салган ады)» деп сөстерни «(Тыва Республиканың Чазааның кежигүнүнүң салган ады)» деп сөстер-биле солуур;

5) Тыва Республиканың Чазааның кежигүнүнүң өөнүң ээзиниң (өөнүң иштиниң болгаш назы четпээн уругларының) орулгалар дугайында, өнчү-хөреңги болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылганың майыында «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлээринче кордап турар, медээлер берген хамаатының» деп сөстерни «Тыва Республиканың Чазааның медээлер берген кежигүнү;», «(Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатының салган ады)» деп сөстерни «(Тыва Республиканың Чазааның кежигүнүнүң салган ады)» деп сөстер-биле солуур;

2. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2010 чылдың июнь 21
№107

Тудуг отряд

КӨДЭЭ ТУДУГЖ

Бөгүн, июль 6-да, «Азия Төвү» тураскаалдың чанындан эртенгиниң 10 шакта Каа-Хем кожууннуң Ильинка сумузунга чаа сүт-бараан фермазын кылыры-биле студентилерниң күш-ажылчын отрядының бирги ээлчээ аъттаныпкан.

Ук тудугнуң чагыкчызы — Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, а аныяктарга ажыл берикчизи — "Тыва Монтаж" КХН боол турар.

Республиканың болгаш кожууннуң бо чылгы бюджеттеринде көрдүнген улуг ажыл-херек арай орай эгелеп турарын Ильинка сумузунуң чагырыкчызы Николай Барбалдайның чугаазы-биле алырга, график езугаар чаа комплексти чай эгезинде ажыглалче киирбейн барганы — эрткен соок болгаш улуг харлыг кыштың узамдыга бергенинден болгаш ферма тудар шөлдү часкы үер халавындан улуг суг апканындан боол турар.

Студентилерниң тудуг отрядтары Тывада болгаш республикадан дашкаар өөренип турар сургуулдардан тургустунган. Бирги ажылчын ээлчегде ТывКУ-нуң, ПУ-1, Тываның

Көдээ ажыл-агый
Кызылдың Экон
эрге-хоойлу т
Москваның, Ачи
тияның сургуулд
нар.

Ниитизи-бил
студент ээлчег
киржир. Студент
даан акша-шалы
50 рубльге докта
гаш аныяктарны
дүрген ажылын
мааржыр. Ынча
ажылчын ээлче
студент бүрүзү,
10 муң рубльди
болур аргалыг.
рядтар аңаа бар
чурттаар оран-с
биле долузу-биле
Отрядтарның бр
Анатолий Байыр,
комиссарынга Е
мастеринге Айд
мендантыларын
Тамба, Аяс Х
соңгуттурганнар.

"Сайзырал" а
күш-ажылчы отр
кедер идик-хепт
лыг, "Мен келир
мен!" дээн бижи
болкаларлыг) бол

Чоннуң эрге-ажы

МАГАДЫЛАЛ ХЕМЧЕГЛЕРИ ДЕП ЧҮЛ?

— Амгы үеде хамаатыларның эрге-хоойлуну билир талазы-биле деңнели бедип, боттарының эргелерин, сонуургалдарын суд тавараштыр камгаладып ап турары нептереңгей чүүл апарган дээр болза, чазыг эвес боор бе?

— Ийе, сөөлгү үеде хамаатылар болгаш албан черлери, сайгарлыкчылар судтарже оларның эргелерин болгаш хоойлу езугаар сонуургалдарын камгаладыр сорулга-биле билдириишкиннерни хөйү-биле киирип турар апарган. Ындыг-даа бол, оларның эрге-ажыын долузу-биле тургузуп, суд шиитпирин херек кырында күүседири чамдык таварылгада берге болуп кээр.

— Ол чүге ындыг болурул?

— Чүге ындыгыл дээрге, суд сайгарылгазының чорудулгазы аңгы-аңгы чылдагааннар-биле узамдыга бээринде. Билдириишкин киирген хүнден эгелээш суд шиитпириниң күш кирерინге чедир үш айдан бир чыл чедир азы оон-даа хөй үе эрте берип болуру чажыт эвес болгай. Ылаңгыя бо айтырыг суд шиитпирин албадал-биле күүседиринге шаптыктыг болуп турар. Суд шиитпирин хүлээп алганы-биле хомудал киирген кижиниң эрге-ажыын камгалаар хемчеглер ооң-биле дооступ кагбас, а дараазында суд шиитпирин күүседир чадага кээр. Ол чокта хажыттынган эрге-ажык суд шиитпири езугаар долузу-биле херек кырында тургустунмаан болур.

— Чүге ындыг болурун тодаргайлап тайылбырлап берип көрүңерем.

— Чижээ, суд шиитпири езугаар, буруудаттырып турар хамааты негекчи кижиге моральдыг болгаш материалдыг когарал чедиргени дээш хөй түңнүг акша-төгерикти төлээр ужурга таварышкан. А ол буруулуг кижиден акша-төгерикти төледип берип, эт-севин хавырар дээрге, ол кижиниң чүзү-даа чок болур таварылгалар кайы хөй. Билдириишкин киирген хүнден эгелээш суд шиитпириниң күш кирерინге чедир үш айдан бир чыл чедир азы оон-даа хөй үе эрте берип болур. Бо хуусаа буруудаттырып турар кижиге өнчү-хөреңгизин өскээр сайгарып каантарынга чедер болуп турар. А кажан суд шиитпири күш кирип кээрге харыылакчы, буруудаттырган кижиниң эт-хөреңгизи чок болганындан ону күүседир арга чок болу бээр.

— Ындыг чүүлге таварышпас дээр болза, хамаатылар чүнү канчалза экил?

— Суд приставтарының Федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелели республиканың хамаатыларынга суд чорудулгазының үезинде, оларның хомудалын сайгарып турар үеде судтуң хүлээп ап турары магадылал хемчеглериниң институду дээштиг болур дээрзин тайылбырлаксап турар. Суд сайгарылгазы чоруп турар үеде негекчи кижи баш бурунгаар баштайгы магадылал хемчеглерин алырының дугайында билдириишкинни судче киирип болур эргелиг.

— Магадылал хемчеглери деп чүл ол?

— Үстүнде чугаалашканывыс ышкаш таварылгада, силерге өрелиг азы кандыг-ла-бир уржуктар ужун силерниң буруудадып турар кижиңер когарал төлээр хире болза, ол кижиниң ону төлевес дээш эт-севин, өнчү-хөреңгизин, акша-төгериин чажырып каантазы-биле, суд сайгарылгазының кайы-даа чадазында билдириишкинни киирип болур эргелиг силер. Ол билдириишкинге үндезилеп, суд магадылал хемчеглерин ап, суд сайгарылгазы болуп турар үеде буруудаттырып турар таланың эт-хөреңгизин, агар санда акша-төгериин, акцияларын садарын хоругдап, чамдык хөделиишкиннер

Интервью

кылырын хоруп каар. Камгаланыр арганы шын тып база баш бурунгаар магадылал хемчеглерин ажыглаанындан дараазында хажыттынган эрге-ажыкты камгалаар суд шиитпириниң херек кырында күүсеттинеринге улуг рольду ойнаар дээрзин билзе чогуур.

— Магадылал хемчеглерин алырының дугайында билдириишкинни хамаатылар судче кажан киирип болурул?

— Россия Федерациязының хамааты процессуалдыг чорудулга кодекизиниң 139 дугаар чүүлү езугаар магадылал хемчеглери суд чорудулгазының шупту чадаларында чоруттунуп болур, а РФ-тиң арбитраж процессуалдыг чорудулга кодекизиниң 90 дугаар чүүлүнүң 2 кезээ езугаар хамаатылар арбитраж чорудулгазының шупту чадаларында билдириишкинни киирип болур.

— Ук билдириишкинни кандыг кижилер киирип болурул?

— Негелде магадылалының дугайында билдириишкинни суд сайгарылгазында киржип турар кижилер киирип болур. А бир эвес негелде магадылалының хандырылгазын суд болгаш судья чорутпайн баар болза, негекчиниң даап бодап турары-биле дараазында суд шиитпириниң күүсеттинери бергедежи бээр хире азы болза, шуут күүсеттинмейн барып болурун өөренип көргеш, хамааты шиитпирни хүлээп алыр.

— Магадылал хемчеглериниң түңү кандыг хемчээлдиг болурул?

— Магадылал хемчеглериниң түңү негеп алыкчының негелдезинге дүгжүп турар болур ужурлуг.

— А бир эвес ол түң хамаатының манап турганынга дүүшпейн барган таварылгада чүнү канчаарыл?

— Ындыг таварылгада хамааты Арбитраж судунуң негелде магадылалын хандырар дээн тодарадылгазын азы ону хүлээрин ойталаан тодарадылгазын хомудап болур. Магадылал хандырылгазының тодарадылгазын хомудап турар үеде ол тодарадылга күүселдезин доктаатпас.

— Магадылал хемчеглерин алырының дугайында билдириишкинни кайы хире хуусаа дургузунда көөр база күүседир ужурлуг?

— Судтуң негелде магадылалының хемчеглерин хүлээп алган шиитпири дораан күүседир доктаалдарга хамааржыр дээрзин номчукчулар билзе чогуур. Судтуң тодарадылгазының үндезини езугаар суд азы судья негекчиге күүселде хуудузун бээр, а харыылакчыга суд тодарадылгазының хоолгазын бээр ужурлуг.

— Суд тодара
күүселдезин суд
кажан болгаш кай
дургузунда чоруда

— Федералдыг
селде бүдүрүлгези»
чүүлү езугаар кажан
дузун дораан күүс
гада, эт-хөреңги хор
ке-даа магадылал х
рудуп тургаш, күүс
ставы кайы-даа тала
күүселде ажыл-чору
албадал-биле күүсет
ганы кылып болур.

— Чоннуң
камгалап турар б
эки билип ап, судт
харыылакчыга х
мындыг хемчеглер
гаар ап, бодунун
камгалап алыр б
зында суд шиитпи
суд приставы суд
дарый күүседири
дээрзи билдингир-
чуларга ооң дугай
чүнү сүмелеп болу

— Судтуң хүлээп
дылал хемчеглери
чының хомудалын х
ген таварылгада, не
улуг когаралды чеди
шиитпирин күүседип
болур. Өске тавар
алыкчының хажыттын
долузу-биле тургу
болур. Ынчангаш х
боттарының эрге-аж
тура, хоойлу езугаа
хемчеглерин баш у
сүмелээр-дыр бис.

Суд приставтарының федералдыг албан че
Республикада Эргелелиниң удуртукчузу, Тыва
ның кол суд приставы Александр САРЫ
редакцияның ниитилел-политиктиг килдизин
пондентизи чугаалашкан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының 2006 чылдың октябрьдан 2010 чылдың июль айга чедир ажыл-чорудулгазының дугайында ОТЧЕТ

ыва Республиканың Улуг Хуралының элекчилер палатазы бодунуң ажылынга кичээнгейни Россия Федерациязының титуциязынга болгаш Тыва Респуб- ның Конституциязынга дүүштүр лужудулга ажыл-чорудулгазынче углан- п, ону Россия Федерациязының Феде- ыг Хуралынга Россия Федерациязының идентизиниң Айыткалы-биле болгаш Республиканың Улуг Хуралынга (пар- нтизинге) Тыва Республиканың Чазаа- Даргазының Айыткалы-биле холбаш- п келген.

улуг Хуралдың ийиги чыыжының соңгул- ры 2006 чылдың октябрьда эрткен. Бо ге Тывага холушкак система-биле н бир дугаар соңгулдалар болур. 2-ги тың баштайгы организастыг сессия- а Тыва Республиканың Улуг Хуралының элекчилер палатазының даргазынга ук-оол Доржуевич Монгуш**, дарганың акчызынга **Наталья Степановна анова** база катап соңгуткан. Палатаның зуун 7 комитеттен хевирлеп тургускан, да киргеннер болза:

. Социал политика комитеди, даргазы Монгушовна Ооржак.

. Агроүлетпүр комплекизи, чер лзаалары, бойдус ажыглалы болгаш огия талазы-биле комитет, даргазы й Давааевич Тыт-оол.

. Бюджет болгаш үндүрүглер талазы- комитет, даргазы Александр Алек- ич Мистров.

. Өнчү-хөреңги айтырыгларының, омиктиг политика болгаш сайгарлыкчы к талазы-биле комитет, 2006 чылдың брь 26-дан 2008 чылдың октябрьга Роман Маскырович Соян даргалаан, чылдың октябрь 28-тен даргазы бан Викторович Дандар.

. Конституция хоойлужудулгазының, хоойлу болгаш суд айтырыгларының ы-биле комитет, даргазы Мөңгүн-оол аевич Монгуш.

. Тус черниң бот-башкарылга айты- арының талазы-биле комитет, даргазы ей Ынаажыкович Ооржак.

. Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң, чурум болгаш кызыгаар айтырыгла- ың талазы-биле комитет, даргазы р-оол Биче-оолович Куулар.

өлээлекчилер палатазының ажылының угланыышкыны чоннуң амыдыралын идеринче угланган чугула сорулга- ы шиитпирлээриниң хоойлужудулга азын тургузары болуп келген. Тыва убликаның хүлээп алдынган хоойлу- н болгаш Тыва Республиканың конс- ция хоойлуларын чаа хүлээп алдынган лулар болгаш күштүг болуп турар луларга өскерилгелер киирериниң ында хоойлулар деп ылгап болур.

үлээп алдынган хоойлуларның үштүң к ийи кезии күштүг болуп турар хоой- рга өскерилгелер киирериниң, оларны ралдыг хоойлужудулгага дүүштүре- н дугайында хоойлулар болуп келген, орук «хоойлу эдилгезинге» хамаа- тыр кылдынган ажылдар болуп турар. оойлунуң социал эргелеп-башкарыл- ның чепсээ болур дээштииниң, күрүне лужудулгазын—социал амыдыралды низастаарының бызазы болдурарының ында айтырыг амгы үеде дыка чидиг устунган. Хоойлуларны күүседириниң ларын ийи талага аңгылаарын көрүп : организастыг болгаш утка-шынарлыг. низастыг тала дээрге федералдыг луларның күштүг болуп турарының аш хоойлужудулганың күштүүнүң изи-биле хамаатыларның эрге-хоойлу глеринге хамаарыштыр алганының ында болуп турар. Хоойлуларның лдези дээрге оларны чогуур үезинде аш шынарлыг эрге-хоойлу хандырыл- болгаш оларга хамааржыр чүүлдерге к кырында ажыглаары болуп турар. луларның ажыктыы оларның күү- зиниң көргүглери-биле тодараттынар. оойлуларны күүседириниң механизмин ниитизи-биле алырга, хоойлуларны ажыктыг ажыглаарынче угланган хемчеглерниң системазы болур. Бо хүнде Тыва Республиканың Чазаа хоойлужудулга саналдап киирер талазы-биле идепкейлиг черге хамааржыр.

Төлээлекчилер палатазының Хоойлужудулга палатазы-биле болгаш Тыва Республиканың Чазаа-биле кады ажылдажылгазы бүдүрүкчүлүг болгаш боттуг чорууби-ле илергейлеттинип турар. Төлээлекчилер палатазының депутаттары хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып көөрүнге, Тыва Республиканың УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының чөпшээрежилге комиссияларының болгаш кол-кол комитеттериниң ажылынга идепкейлиг киржип келгеннер. Ындыг болганда Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының хоойлу чогаадып кылыр ажыл-чорудулгазының түңнелдерин чүгле хүлээп алдынган хоойлуларның саны-биле үнелээри нарын болуп турар.

2006 чылдың октябрьдан 2010 чылдың июльга чедир 29 хуралды эрттирген.

Ол үениң дургузунда Төлээлекчилер палатазы шупту **445** ***(2010 ч.06.04-теги байдал-биле)*** хоойлуларны хүлээп алган.

Оларның иштинде:

Тыва Республиканың конституция хоойлулары—**35**;

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының чугаалажып көргени болгаш деткээни Тыва Республиканың хоойлулары—**265**;

Төлээлекчилер палатазының **комитеттеринге чугаалажып көрген** болгаш палатаның хуралынче киирбейн, ат салыр кылдыр Тыва Республиканың Чазааның Даргазынче чоруткан хоойлулары—**180**.

Айыттынган үеде 13 хоойлуну, чөпшээрежилге комиссияларын тургуспушаан, дедир эгиткен.

1) Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының суг харылзааларын таарыштырып башкарарының дугайында» №140 УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №107 Пп-II 2007.06.22;

2) Тыва Республиканың «2007 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» №241-УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №110 Пп-II 2007 07.11;

3) Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Саналга палатазының дугайында» Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» №577 УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №159 Пп-II 2007.12.26;

4) 2008. 09. 26. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың административтиг чурум хажыдыышкыннарының дугайында» №903 УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №314 Пп-II 2008.10.24;

5) 2008. 09. 26. Тыва Республиканың «Тыва Республикага мал ажылын организастаарының чамдык айтырыгларының дугайында» №902 УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №315 Пп-II 2008.10.24;

6) Тыва Республиканың «Тыва Республиканың муниципалдыг эрге-хоойлу актыларының даңзызының дугайында» Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №233 Пп-II 2008.04.10;

7) 2008 чылдың июнь 8-те Тыва Республиканың «2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кииириниң дугайында» №891 УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №257 Пп-II 2008.06.26;

8) 2009 чылдың 01.28 Тыва Республиканың «Тыва Республикиның Саналга палатазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» №1201 УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №384 Пп-II 2009.03.05;

9) 2008 ч. 12.24 Тыва Республиканың «Тыва Республиканың «Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» №1117 УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №387 Пп-II 2009.03.05;

10) 2009 ч. 05.15 Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне шаңналдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» №1437 УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №436 Пп-II 2009.07.02;

11) 2009 ч. 06. 23. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың «Бюджет чорудулгазының дугайында» Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» №1539 УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №461 Пп-II 2009.10.23;

12) 2009 ч.1.0.21. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың «чоннуң уран-шевер ус-тывыжының дугайында Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» №1639 УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №491 Пп-П 2009.12.24;

13) 2009 ч. 11.25. Тыва Республиканың «Тыва Республикага коррупцияга удур демисел талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» №1696 УХ-II Хоойлузун шиитпирлээни—**дедир эгидер** №500 Пп-II 2009.12.24;

Хоойлуларны дедир эгиткениниң чылдагааны болза, колдуунда-ла күштүг болуп турар федералдыг хоойлужудулгаларга дүүшпези, юридиктиг быраларының сайзыраңгай эвези.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының кады **9** хуралын эрттирген.

2007 ч. 04.06—«Шолбан Валерьевич Кара-оолга Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелерин тыпсырының дугайында» айтырыг талазы-биле—ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының кады үндүрген доктаалы, ТРУХ 43/5 УХ-II;

2007ч.04.06—«Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге Тыва Республиканың Чазаандан төлээ кылдыр **Сергей Викторович Пугачевту** томуйлаарынга чөпшээрел бээриниң дугайында» айтырыг талазы-биле—ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының кады үндүрген доктаалы, ТРУХ 44/5 УХ-II;

2007 ч. 04.06—«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Аппарадынга болгаш Хоойлужудулга палатазының Аппарадынга юридиктиг черлерниң эргелерин тыпсырының дугайында» айтырыг талазы-биле—ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының кады үндүрген доктаалы, ТРУХ 45/7 УХ-II;

2007 ч. 05.17——«Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге Тыва Республиканың Улуг Хуралындан төлээ кылдыр **Людмила Борисовна Нарусованы** томуйлаарынга чөпшээрел бээриниң дугайында» айтырыг талазы-биле—ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының кады үндүрген доктаалы, ТРУХ 51/185 УХ-II;

2007 ч. 07.17—«2007 чылда республикада болгаш күрүне политиказында байдал дугайында» Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдуң Тыва Республиканың Улуг Хуралынга Айыткалының талазы-биле кичээнгейге хүлээп алдынган;

2007 ч. 07.17—«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Аппарадынга болгаш Хоойлужудулга палатазының Аппарадынга юридиктиг черлерниң эргелерин тыпсырының дугайында» ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының кады үндүрген доктаалынга өскерилгелер киирериниң дугайында» айтырыг талазы-биле—ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының кады үндүрген доктаалы №52/186 УХ-II;

2007 ч.06.08—Тыва Республиканың Улуг Хуралының ажыл-агый чорудулгазын хандырар талазы-биле күрүне албан черин тургузар болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының Аппараттарының дугайында дүрүмнү бадылаарының дугайында» айтырыг талазы-биле—ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының кады үндүрген доктаалы №69/2237 УХ-II;

2007ч. 11.28.—«Тыва Республиканың Улуг Хуралының ажыл-агый чорудулгазын хандырар талазы-биле күрүне албан черин тургузар дугайында» дүрүмге өскерилгелер киирериниң дугайында» айтырыг талазы-биле ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының кады үндүрген доктаалы №135/494 УХ-II;

2009 ч. 05.20—«Политиктиг репрессиялардан когарааш, агартынганнарның эргелерин катап тургузар талазы-биле республика комиссиязының составының дугайында» айтырыг талазы-биле ону бадылаар дугайында кады үндүрген доктаалы №422/1473;

2009 ч. 06.08.—«Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге Тыва Республиканың Улуг Хуралындан төлээ кылдыр Л. Б. Нарусованы соңгуурунуң дугайында» айтырыг талазы-биле ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының кады үндүрген доктаалы, №423/1477;

2009 ч. 06.09—Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. В. Кара-оолдуң республикада байдал дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралынга Айыткалының талазы-биле;

2009 ч. 07.02.—«Тыва Республиканың Улуг Хуралының агар санын ажыглаарының болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының банкыларда агар саннарында акша-хөреңгини чарыгдаар эргени тыпсырының дугайында» айтырыг талазы-биле кады үндүрген доктаалы №424/1544;

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы хоойлу үндүрер эргелерин күүседир сорулга-биле дараазында хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылган болгаш киирген:

2007 чылда Төлээлекчилерп палатазы 13 хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылган.

Олардан:

1. «Россия Федерациязының субъектилеринге эптештирилиге судьяларының ниити санының болгаш суд участокторының ниити санының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 1 чүүлүнге өскерилгелер киириниң дугайында» **федералдыг хоойлунуң 1 төлевилелин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынче киирген.**

II. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче кииргени:

Хоойлу үндүрер эргезин езугаар Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер киирериниң дугайында **конституция хоойлуларының 9 төлевилелин.** Төлээлекчилер палатазының №171-ден 179 Пп-II доктаалдары.

2007 чылда Төлээлекчилер палатазы хоойлужудулга эгелээшкини-биле Тыва Республиканың 3 хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылган:

1. «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 30 чүүлүнүң 1 кезээнге өскерилгелер киирериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин. Төлээлекчилер палатазының доктаалы—№180 Пп-II;

2. «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазын организастаарының чамдык айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер

(Уланчызы 4, 5 арыннарда).

(Эгези 3-кү арында).

киириниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин. Төлээлекчилер палатазының доктаалы—№151 Пп-II;

3. «Тыва Республикада күрүнениң албан-дужаалын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамаатлы албан-хаакчыттарының албан-дужаалын ээлеп турар кижилерниң акша шалыңының болгаш шаңнал-макталының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киириниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин. Төлээлекчилер палатазының доктаалы—№166 Пп-II;

2008 чылда Төлээлекчилер палатазы хоойлужудулга эгелээшкини-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче Тыва Республиканың 1 хоойлу төлевилелин киирген: «Тыва Республиканың девискээринге хамаатыларның боттарының херегледеринге ыяш аймаан белеткээриниң чурумун болгаш нормативтерин, арга-арыгның ыяшка хамаарышпас курлавырларын белеткээриниң болгаш чыырының чурумун, арга-арыгның аъш-чем курлавырларын белеткээриниң болгаш эм үнүштерин чыырының чурумун доктаадып тургузарының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунга өскерилгелер киириниң дугайында» Хоойлу төлевилелин Төлээлекчилер палатазының доктаалы 2008 ч. 03.05, №204 Пп-II, ТР-ниң УХ-ниң ХП-зинче чугаалажып көөр кылдыр 08.03.06-да чоруткан.

2009 чылда Төлээлекчилер палатазы хоойлужудулга эгелээшкини-биле 8 хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылган:

1. «Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнге өскерилгелер киириниң дугайында» Тыва Республиканың конституция хоойлузунуң төлевилелин ТР-ниң УХ-ниң ХП-зинче чугаалажып көөр кылдыр 09.03.10-да чоруткан.

2. «Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүнге өскерилгелер киириниң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң төлевилелин ТР-ниң УХ-ниң ХП-зинче чугаалажып көөр кылдыр 09.12.29-та чоруткан.

3. «Тыва Республиканың Конституциязының 103 болгаш 104 чүүлдеринге өскерилгелер киириниң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң төлевилелин ТР-ниң УХ-ниң ХП-зинче чугаалажып көөр кылдыр 09.12.29-та чоруткан.

4. «Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнүң «о» пунктузунга өскерилгелер киириниң дугайында» Тыва Республиканың конституция хоойлузунуң төлевилелин ТР-ниң УХ-ниң ХП-зинче чугаалажып көөр кылдыр 09.12.29-та чоруткан.

5. «Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнүң «н» пунктузунга өскерилгелер киириниң дугайында» Тыва Республиканың конституция хоойлузунуң төлевилелин ТР-ниң УХ-ниң ХП-зинче чугаалажып көөр кылдыр 09.12.29-та чоруткан.

6. «Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнге өскерилгелер киириниң дугайында» Тыва Республиканың конституция хоойлузунуң төлевилелин ТР-ниң УХ-ниң ХП-зинче чугаалажып көөр кылдыр 09.12.29-та чоруткан.

7. «Тыва Республиканың Конституциязының 112 чүүлүнүң 2 кезээнге өскерилгелер киириниң дугайында» Тыва Республиканың конституция хоойлузунуң төлевилелин ТР-ниң УХ-ниң ХП-зинче чугаалажып көөр кылдыр 09.12.29-та чоруткан.

8. «Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнге өскерилгелер киириниң дугайында» Тыва Республиканың конституция хоойлузунуң төлевилелин ТР-ниң УХ-ниң ХП-зинче чугаалажып көөр кылдыр 09.12.29-та чоруткан.

Кадр айтырыгларын сайгарып чугаалашкан болгаш ол талазы-биле чогуур шиитпирлер хүлээп алдынган *(2010 чылдың 06.04-түң байдалы-биле)*

2007 чылда:

— Тыва Республиканың Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Тожу, Улуг-Хем, Кызыл, Мөңгүн-Тайга кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның конкурс комиссияларының кежигүннерин томуйлаан;

— Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүннеринге **С.Н. Сайбууну, И.В. Бабкинаны, Б.Д. Ондарны, М.Ш. Самбаланы, А.К. Чаш-оолду, К.С. Монгушту, Ю.О. Сайзуну** томуйлаан.

— Тыва Республиканың Каа-Хем кожууннуң суд участогунуң эптештирилге судьязы албан-дужаалга **А.В. Ширяевти** томуйлаан.

— Тыва Республиканың Таңды кожууннуң суд участогунуң эптештирилге судьязы албан-дужаалга **В.Д. Кара-Салды** томуйлаан.

— Төлээлекчилер палатазының 2007 ч. 07.11-де №94 Пп-II доктаалы-биле Тыва Республиканың судьяларының квалификациялыг коллегиязының кежигүннери—хөй-ниитиниң төлээлеринге **Н.А. Горянинов, Т.К. Кужүгет, Б.А. Үзүм** томуйлатканнар.

2008 чылда:

—Тыва Республиканың Бии-Хем, Тожу, Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл кожууннарының, Кызыл хоорайның конкурс комиссияларының кежигүннерин томуйлаан;

—Тыва Республиканың судьяларының квалификациялыг коллегиязының кежигүннеринге—хөй-ниитиниң төлээлеринге **Надежда Васильевна Лещинскаяны** болгаш **Полина Хуураковна Дадарны** томуйлаан;

—Тыва Республиканың Кызыл хоорайының «Западный» суд участогунуң эптештирилге судьязы албан-дужаалга **Саида Александровна Кыргыс** томуйлаткан;

—Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунуң суд участогунуң эптештирилге судьязы албан-дужаалга **Чечек Николаевна Биче-оол** томуйлаткан.

2009 чылда:

—Кызыл, Тере-Хөл, Эрзин кожуннарның конкурс комиссияларының кежигүннерин томуйлаан;

— Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязының кежигүннеринге—хөй-ниитиниң төлээлеринге **Е.А. Чернов** болгаш **Ч.Т. Донгак** томуйлатканнар.

—Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожууннуң суд участогунуң эптештирилге судьязы албан-дужаалга **А.Д. Сарыглар** томуйлаткан;

—Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунунуң суд участогунуң эптештирилге судьязы албан-дужаалга **Э.В.Негей** томуйлаткан;

—Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының оралакчызынга **С.Д. Тыт-оол** томуйлаткан.

—Тыва Республиканың Кызыл хоорайының «Магистральный» суд участогунуң эптештирилге судьязы албан-дужаалга **А-А.Д. Копуш** томуйлаткан.

2007 чылда Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы Н.С. Германова «Кызыл хоорайга эстетиктиг угланыышкынныг школаларның байдалы, айтырыглары болгаш хөгжүлдезиниң перспективалары» деп темага чөвүлел хуралды декабрь 18-те эрттирген.

2008 чылдың октябрь 24-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының «Тыва Республиканың нити-билиг шоклаларынга парламент кичээлдерин эрттирериниң дугайында» №330 доктаалын күүседир сорулга-биле Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызының удуртулгазы-биле Төлээлекчилер палатазының депутаттары декабрь 12-ден эгелээш «Хоойлу канчаар тыптырыл» деп темага парламент кичээлдерин эрттиргеннер. Депутаттар боттарының соңгулда округтарының өөреникчилеринге Тыва Республиканың хоойлуларын хүлээп алырының чурумнарын таныштырганнар.

Парламент кичээлдерин Россия Федерациязының Конституциязының 15 чыл оюбиле холбаштырып, дараазында сорулгаларны боттандырары-биле эрттирген:

1) өөреникчилерниң политиктиг культуразын болгаш идепкейлиг хамаатлы туружун хевирлеп тургузарынга идиг бээри;

2) республиканың хоойлужудулга (төлээлежилге) эрге-чагыргазының ажыл-чорудулгазы-биле өөреникчилерни таныштырары;

3) парламент темазынче хөй-ниитиниң кичээнгейин хаара тудары.

Парламент кичээлдеринге кииріштир Тыва Республикнаның нити билиг школаларының өөреникчилериниң ортузунга хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылыр талазы-биле чуруктар, чогаадыглар, тывынгыр ажылдар конкурузун эрттирген. Конкурстуң түңнелин Тыва Республиканың Конституция хүнү—май 6-га уткуштур үндүрген. Тыва Республиканың Улуг Хуралының хуралдаар биче залынга республика конкурузунуң тиилекчилерин шаңнаарының езулалы болган, оларга дипломнарны, мактал бижиктерни болгаш өртектиг белектерни тывысккан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы Н.С. Германованың удуртулгазы-биле Төлээлекчилер палатазының депутаттары Таңды кожуунче үнүүшкүн кылган. Олар чаштарның чайгы дыштанылгазынга уткуштур Чагытай хөлдүң кыдыында чаштарның кадыкшылга лагерьлериниң белеткелин хынааннар, кожуунда тарылга кампаниязының канчаар чоруп турары-биле таныжканнар.

Бо ажылга палатаның комитеттер даргалары А.А. Мистров, Ю.Д. Тыт-оол, депутаттар И.В. Ананьина, В.В. Шестаков олар киришкеннер.

Төлээлекчилер палатазының комитеттери «төгерик столдар» база эрттиргеннер.

Социал политика комитеди 2007 чылдың ноябрь 1-де «Мурнады хөгжүдер «Кадыкшыл» национал төлевилелди Тыва Республикада күүседип турарының дугайында» деп темага эрттирген. Ол «төгерик столдуң» түңнелдерин езугаар сүмелерни ажылдап кылган, хүлээп алган болгаш оларны Тыва Республиканың Чазаанче, Кадык камгалал яамызынче, тус чер бот-башкарылга органнарынче чоруткан.

2008 чылдың мартта Сарыг-Сеп суурга «Инвалидтерниң социал-психологтуг кадыкшыдылгазының талазы-биле Каа-Хем кожууннуң социал камгалал төптериниң ажылының дугайында» «төгерик стол» болган. Аңаа ажылдап кылдынган сүмелерни Тыва Республиканың Чазаанче, Улуг Хуралынче, Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынче, социал төптерниң удуртукчуларынче, Каа-Хем кожууннуң чагыргазынче чоруткан. «Тыва» телеканалга ол «төгерик стол» дугайында сюжетти көргүскен.

«Инвалидтерниң социал-психологтуг кадыкшыдылгазының талазы-биле Каа-Хем кожууннуң социал камгалал төптериниң ажылының дугайында» «төгерик столдуң» берген сүмелерин күүседип турарының дугайында» калбак хуралды 2008 чылдың сентябрьда эрттирген.

2009 чылда «Тыва Республиканың девискээринге социал ужур-дузалыг аарыгларның нептерээр чоруун болдурбас болгаш узуткаар талазы-биле хемчеглер дугайында» деп темага «төгерик стол» апрель 10-да болган. Декабрь айда «Тыва Республикага мурнады хөгжүдер «Кадыкшыл» национал төлевилелди күүседип турарының дугайында» «төгерик стол» база эрткен. Бо хемчеглерниң ажылдап кылган сүмелерин чогуур албан черлеринче болгаш организацияларже чоруткан.

2010 чылдың февраль 11-де «Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының назылап кыраанннарның болгаш инвалидтерниң Кызылда интернат-бажыңы күрүне албан чериниң ажылының дугайында» темага калбак хуралды социал политика комитеди эрттирген. Чамдык сүмелер хүлээп алдынган.

Тус чер бот-башкарылгазының айтырыгларының талазы-биле комитет 2006 чылдың ноябрь 1-де «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының нити принциптериниң дугайында» №131 Федералдыг хоойлунуң Тыва Республиканың Эрзин болгаш Тес-Хем кожууннарында күүседип турарының дугайында» темалыг «төгерик столду» Эрзин кожууннуң Эрзин суурга эрттирген. «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының нити принциптериниң дугайында» №131 Федералдыг хоойлунуң Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик, Өвүр болгаш Сүт-Хөл кожууннарында күүседип турарының дугайында» «төгерик столду» **2007 чылдың апрельде** Сүт-Хөл кожууннуң Суг-Аксы суурга эрттирген.

Ол хемчеглерниң түңнелинде ажылдап кылдынган сүмелерни чогуур албан черлеринче, организацияларже чоруткан.

2008 чылда «Муниципалдыг тургузугларны акшаландырарының айтырыглары болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының ажыктыын бедидеринге үндезилеп, оларн
лээриниң оруктары» деп тема
стол» Бай-Тайга кожууннуң Т
болган. Ол-ла темага семин
хуралды Өвүр кожууннуң Х
суурга эрттирген.

Оларның түңнелдери-биле
база Тыва Республиканың Чаз
даа тус чер бот-башкарылга ор
чоруткан, массалыг информаци
ринге чырыткан.

2009 чылда «2009—2010
наркотиктер ажыглаар чоруктар
оларны хоойлуга чөрүштүр
профилактиказының талазы-би
стиг хемчеглер» деп тускай
программада көрдүнген кайы
өзүп турар чашпан аймаан узутк
биле хемчеглрни 2009 чылда
организастаанының дугайын
«төгерик столду» март 27-д
кожууннуң Чаа-Хөл суурга эрт

**Агроүлетпүр комплек
харылзаалары, бойдус камгала
экология талазы-биле комитет**
«Кызыл кожуун» муниципалды
Төлээлекчилер хуралының депута
кады «2010 чылга чедир көдээ
хөгжүлдези» федералдыг про
күүселдезиниң дугайында» айты
биле хурал эрттирген.

Комитет кежигүннери болга
чилер палатазының депутаттары
нуң Төлээлекчилер хуралының
рынга көдээ черге бажыңнар
акшаландырыышкынының айт
шиитпирлээринге юридиктиг дуз
кеннер.

2007 чылда «Тес-Хем кожу
Республикага эът болгаш эът про
биле холбашкан чурум хажы
нарының профилактиказының
Тыва Республиканың Хоойлузуну
газы» деп темага «төгерик сто
Тес-Хем кожууннуң Берт-Даг су
айтырыг талазы-биле активтиң б
чыннарның киржилгези-биле аж
ралды организастаан. Ол сайгары
хоойлу төлевилелинге саналдатт
гелер талазы-биле протоколду

2008 чылда «Тыва Республи
Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Чө
Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга кожууннар
гаш Ак-Довурак хоорайда хууд
ажыл-агыйларында часкы хову а
га белеткелдиң чоруп турарыны
да» темага чөвүлел хуралды Бары
кожууннуң Кызыл-Мажалык су
дырган.

Чөвүлел хуралдың түңнели-б
дап кылган сүмелерни Тыва Респ
Улуг Хуралынче, кожууннарны
сумуларның Төлээлекчилер хура
Тыва Республиканың Чазаанче, Ке
агый болгаш аъш-чем яамызы
Республиканың муниципалдыг т
чөвүлелинче болгаш тус чер б
рылга органнарынче киирген.

Ол ажылдың дугайында респ
массалыг информация чепсе
калбаа-биле чырыттынган.

2009 чылда комитет «Кызы
фабриказы» КУБ-ка болгаш «
КУБ-ка үнүүшкүннүг хурал эрт
черлерде ажылдың байдалы-биле
Май айда комитеттиң калбак х
«Чуртталга бажыңнарының туду
сидия бээри» федералдыг туска
галыг программаны боттандыры
ның дугайында Тыва Республикан
ажыл-агый болгаш аъш-чем яа
ноябрьда Тыва Республиканың А
болгаш балыктаашкын талазы-би
комитединиң бөрүлер-биле
дугайында дыңнадыгларын чугаа

**Хөй-ниитиниң айыыл чок ч
корум-чурумнуң болгаш к
чоогунуң айтырыгларының тал
комитет** «Тываның барыын кожу
мал оорлаар чорук» деп темага
столду» **2006 чылдың ноябрь**
Хемчик кожууннуң Чадаана х
эрттирген. **2007 чылда** Эрзин к
Качык сумузунуң чурттакчылары-б
ражып, «Күрүне кызыгаарының ду
федералдыг хоойлунуң күүсел
дугайында айтырыгны сайгарган. О
майда Кызыл хоорайның мэриязы

эээшкинининң айыыл чок чоруунуң
ы-биле ажылчын хуралды эрттирген.
08 чылдың мартта «Тыва Республи-
н девискээринге административтиг
ысалга дугайында» Тыва Республи-
н Хоойлузун Кызыл хоорайның мэрия-
н күүседип турарының дугайында» деп
а «төгерик стол» эрттирген. Ооң
ли-биле сүмелерни ажылдап кылган
аш хүлээп алган, оларны хоорайның
азынче, Улуг Хуралче чоруткан. Мөң-
айга кожууннуң чурттакчылары-биле
рген ажылчын хуралга «Күрүне кызы-
ның дугайында» федералдыг хоойлу-
16 чүүлүн күүседип турарының дуга-
а айтырыгны сайгарган. Ол 2008 чыл-
июнь 14-те Мугур-Аксы суурга болган.
аа-Хөл суурга «Наркотиктиг чүүлдер-
олгаш угаан-медерелге салдар чедирер
мелдерниң дугайында» Федералдыг
лунуң күүселдезиниң талазы-биле
рик стол» эрткен. Коррупцияга удур
сел талазы-биле Бии-Хем кожуун
ципалдыг тургузугнуң Төлээлекчилер
ының ап чорудуп турар хемчеглеринге
арышкан чөвүлел хуралды Туран
айга эрттирген.
о ажылдарны массалыг информация
ктеринге чырыткан.
оррупцияга удур демисел талазы-биле
дуп турар хемчеглерни Бай-Тайга,
ын-Хемчик кожууннарның, Ак-Довурак
айның Төлээлекчилер хуралдары
ар боттандырып турарын **2009 чылда**
рген чөвүлел хуралга сайгарган. Элээн
үмелер хүлээп алдынган.
010 чылда «Коррупцияга удур демисел
йында» Федералдыг хоойлунуң күү-
езин комитеттиң ажылчын бөлүү-биле
Хем кожууннуң Төлээлекчилер хура-
ың депутаттары-биле кады эрттирген
лел хуралга сайгарган. Аңаа Тыва Рес-
иканың чамдык яамыларының болгаш
мстволарының төлээлери киришкеннер.
нчү-хөреңги, экономиктиг политика
аш сайгарлыкчы чорук айтырыгла-
ың талазы-биле комитет 2008 чылда
КП-ниң Тыва рескомунуң кежигүнне-
ң болгаш Тыва Республиканың Улуг
лының Төлээлекчилер палатазының
аш Хоойлужудулга палатазының бөлүк
таттарының Россия Федерациязының
идентизиниң 1991 чылдың август 25-те
аш 1991 чылдың ноябрь 6-да чарлыкта-
езугаар эт-хөреңгини РФКП-ниң
ублика салбырынче эгидер талазы-биле
дезиниң дугайында» калбак хуралды
рген. Хуралдың протоколун Тыва Рес-
иканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-
е чоруткан.
009 чылда комитеттиң кежигүннери
и-Хөл кожуунда биче болгаш ортумак
рлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-
алдынып турар хемчеглер дугайында»
темага «төгерик стол» эрттирген. Ооң
ели-биле чамдык сүмелер хүлээп
нгане.
ыва Республиканың Экономика яамызы-
кады ажылдап тургаш, комитет Тыва
убликаның экономиказында болгаш
ал адырында байдал дугайында опера-
иг медээни Россия Федерациязының
ралдыг Хуралының Федерация Чөвү-
нче ай санында чорудуп келген.
юджет болгаш үндүрүглер талазы-
комитет Төлээлекчилер палатазының
азының даалгазын езугаар «Кызыл
айның мэриязының күүседип турары
не бүрүн эргелерин боттандырары-
республика бюджединден бээр суб-
иянарны Кызыл хоорайның бюдже-
е тускайлаар айтырыгны шиитпирлээр
йында Кызыл хоорайның мэриниң
аш социал камгалал талазы-биле коми-
ниң чагааларында айыттынган байдал-
ы шиитпирлээри-биле холбашкан
ык айтырыглар дугайында» деп темага
лчын хуралды Тыва Республиканың Саң-
Күш-ажыл болгаш социал политика
ларының ажылдакчыларының киржил-
биле сайгарып чугаалашкан.
өвүлел хуралдың түңнелинде Кызыл
айның социал камгалал комитединге
не бүрүн эргелерин шиитпирлээринге
риалдыг дузаны Саң-хөө яамызы көр-
н. «2007 чылда Тыва Республиканың
ублика бюджединиң дугайында»
рыг талазы-биле ажылчын хуралды

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының болгаш Тыва Республиканың сайыттарының киржилгези-биле декабрь 17-де эрттирген.

2007 чылда:

Төлээлекчилер палатазының бюджет болгаш үндүрүглер талазы-биле комитединиң даргазы А.А. Мистров мартта Тыва Республиканың Чазааның Даргазы албан-дужаалга кандидатура-биле чөпшээрежилге айтырыының талазы-биле Россия Федерациязының Президентизиниң Администрациязынга барып чораан.

«Россия Федерациязының Үндүрүг кодекизиниң ийиги кезээниң 26 эгезинге өскерилгелер киирериниң дугайында» №432940-4 Федералдыг Хоойлунуң (хөмүрдаш кызып тып турар үеде ажыктыг казымалдарның үндүрүүн аңгылай санаарының чурумун киирериниң дугайында) төлевилелин чугаалажып көөр талазы-биле ажылчын хуралды Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының даалгазын езугаар эрттирген. «Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш удур санаашкынналарының болгаш бюджет политиказының кол-кол угланыышкыннарының» талазы-биле парламент дыңнаашкыннары база болган.

2008 чылдың июньда чаштарның чайгы дыштанылгазынга уткуштур Чагытай хөлде кадыкшылга легерьлериниң белеткелин хынаар сорулга-биле Таңды кожуунче үнүүшкүннүг хуралды комитет организастаан. Ол ышкаш «Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң 2010 чылда болгаш планныг 2011 база 2012 чылдарда баш удур санаашкынының дугайында» айтырыг талазы-биле «Чазак шагын» база эрттирген.

«Тыва Республиканың Саналга палатазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының оралакчызы албан-дужаалга кандидатуралар депшидер талазы-биле комитеттиң 2 хуралын эрттирген. Ол талазы-биле айтырыгны сессияга киирер талазы-биле база ийи хурал болган.

«Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш удур санаашкыннарының болгаш бюджет политиказының кол-кол угланыышкыннарының» талазы-биле парламент дыңнаашкыннары 2009 чылдың декабрьда болган.

Конституция хоойлужудулгазының, эрге-хоойлу болгаш суд айтырыгларының талазы-биле комитет 2009 чылда Төлээлекчилер палатазының хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң, эрге-чурум болгаш кызыгаар айтырыгларының талазы-биле комитеди-биле кады «Коррупцияга удур демисел талазы-биле национал планны» күүседир талазы-биле Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның муниципалдыг тургузугларының Төлээлекчилер хуралдарының чорудуп турар хемчеглериниң дугайында» чөвүлел хуралды эрттирген.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының кыйгырыглары.

2007 чылда:

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуштуң эгелээшкинин езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының республиканың хөй-ниитизинге «Тываның чечектелиишкининиң быразы—нацияларның чаңгыс деминде болгаш сырый каттыжыышкынында» деп темалыг кыйгырыгны МИЧ-лерниң, республиканың калбак хөй-нииинизиниң, Камбы-лама эргелелиниң болгаш Ыдыктыг-Троицк хүрээзиниң төлээлерин чалааш, сайгарып чугаалашкан.

Төлээлекчилер палатазы Тыва Республиканың Арбитраж судунче, «Арбитраж башкарыкчыларының Сибирьде регионнар аразының боттары башкарныр организациязынче», массалыг информация чепсектеринче «Тываның авиация шугумнары» деп федералдыг унитарлыг бүдүрүлгени республикада кара чаңгыс авиабүдүрүлгениң социал ужур-дузалыын барымдаалааш, банкрот-бүдүрүлге кылдыр хүлээп көөрүнүң күзенчиг эвезиниң болгаш авиабүдүрүлгени федералдыг өнчү кылдыр арттырарының эргежок чугулазының дугайында кыйгырыг хүлээп алган. «Тыва күрүнениң үндезилечилери Монгуш Буян-Бадыргының болгаш Иннокентий Сафьяновтуң тураскаалын мөңгежидер дугайында» Төлээлекчилер палатазының кыйгырыы база хүлээп алдынган.

2008 чылда Төлээлекчилер палатазы 15 доктаалды хүлээп алган: «Тыва Республиканың нийти билиг школаларынга парламент кичээлдерин эрттирер дугайында»; «Россия Федерациязының Президентизи Д.А. Медведевтиң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге 2008 чылда Айыткалын күүседир талазы-биле хемчеглерниң планын бадылаарының дугайында»; «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Регламентизинге өскерилгелер киирериниң дугайында»; «Төлээлекчилер палатазының 2007 чылдың ноябрь 28-те «Тибеттиң шөлүлгеде парламентизи-биле кады ажылдаар депутат бөлүүн тургузарының дугайында» №154Пп-П доктаалын күжүн чидерген деп санаарының дугайында» болгаш өске-даа доктаалдар хүлээп алдынган.

2009 чылда Төлээлекчилер палатазы 12 доктаал хүлээп алган. «2008 чылдың октябрь 24-те Төлээлекчилер палатазының хүлээп алганы «Чурттакчы чонну одаар чүүлбиле хандырарының дугайында» №333 Пп-II доктаалын күжүн чидирген деп санаарының дугайында»; «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Регламентизинге өскерилгелер киирериниң дугайында»; «Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының оралакчызы албан-дужаалга болгаш ооң аудиторларының составының чартыын томуйлаарының чурумунуң дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында»; «Федералдыг ужур-дузалыг нийти ажыглалдың автомомбиль оруунуң даңзызынга өскерилгелер киириниң дугайында» Россия Федерациязының Чазааның Даргазы В.В. Путинче дилег киирериниң дугайында»; «Тыва Республиканың референдумунче үндүрер кылдыр саналдаттынып турар айтырыг дугайында» болгаш өске-даа доктаалдар хүлээп алдынган.

Россия Федерациязының өске субъектилериниң **114 дилеглерин болгаш хоойлужудулга эгелээшкиннерин** сайгарып чугаалашкан.

2008 чылда Моолдуң Кобту аймааның хамаатыларының Төлээлекчилер хуралының президиумунуң даргазы О. Ширэндэвтиң чалааны-биле май 15-19 хүннерде Төлээлекчилер палатазының агроүлетпүр комплекизи, чер харылзаалары, бойдус ажыглалы болгаш экология талазы-биле комитеттиң даргазы Ю.Д. Тыт-оолга удурткан 5 кижи составтыг делегация аңаа чораан.

Ногаа болгаш кат-чимис аймаан белеткээр, ыяшты болбаазырадыр талазы-биле кады биче бүдүрүлгени ажыдарын моол тала саналдаан. Тыва Республикадан мыйыстыг бода малдың эъткир-сүткүр уксаазын садып алырынга, эът, сүт болбаазырадыр, дүк болгаш кеш белеткээр биче бүдүрүлгелерни тургузарынга сонуургалын илергейлээн.

Ол ышкаш дуржулга солчуру-биле Моолдуң Убса-Нур аймааның парламентизиниң аппарадының ол аймактың хамаатыларының Төлээлекчилер хуралының президиумунуң даргазы Д. Батсайхан баштаан төлээлери 2008 чылдың май 19-дан 21-ге чедир Төлээлекчилер палатазынга кээп чораан. Моолдуң Убса-Нур аймааның хамаатыларының Төлээлекчилер хуралының президиумунуң даргазы Д. Батсайханның чалаанын езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуштуң баштааны делегация 2010 чылдың май 24-тен июнь 1-ге чедир ол аймакка чораан. Аян-чоруктуң түңнели-биле хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулга, өөредилге, кадык камгалалы, экономика, культура болгаш спорт талазы-биле ийи таланың кержээзинге аттар салдынган. Кержээде кол черни муниципалдыг тургузугларның, албан черлериниң болгаш организацияларның деңнелинге кады ажылдажылгаже кичээнгей салдынган. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуш Улан-Баторга албан-езузунуң эвес аян-чоруун кылып чорааш, Моол Республиканың Улуг Хуралының Даргазы дээрги Д. Дэмбэрэлдиң хүлээп алыышкынынга база кирген.

Төлээлекчилепр палатазының даргазы Х.Д. Монгуштуң эгелээшкини болгаш удуртулгазы-биле «Тыва чаңчылдарга үндезилеп, куда-дой езулалын эрттирериниң чуруму» деп темага «төгерик столду» Улуг Хуралдың биче залынга, Барыын-Хемчик болгаш Тес-Хем кожууннарга эрттирген. «Тываларның үш кол езулалдарын эрттирериниң чурумнары» деп номну 2009-2010 чылдарның дургузунда кылып дооскан. Аңаа шажын каттыжыышкыннарының, калбак хөй-ниитиниң, эртем ажылдакчыларының төлээлери киришкеннер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы, дарганың оралакчызы, комитеттер даргалары Чөвүлел кежигүннери болуп турар. Чөвүлел кежигүннери Тыва Республиканың Чазааның хуралдарынга, күүсекчи эрге-чагырганың коллегияларның, комиссияларның, эксперт чөвүлелдериниң ажылынга киржип келгеннер. Төлээлекчилер палатазының хуралынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол, Кол федералдыг инспектор А.С. Попов, республика прокурору П.В. Бухтояров, өске-даа удуртукчулар киришкеннер.

Үстүнде чугаалаан чүүлдерден алырга, Төлээлекчилер палатазы аңаа Тыва Республиканың Конституциязының онааганы бүрүн эргелерин болгаш сорулгаларын чогумчалыг болгаш бедик мергежил-биле күүсеткен деп үнелелди берип болур.

Палатаның Чөвүлели үре-түңнелдиг кады ажылдажылга дээш коллегаларынга өөрүп четтиргенин илергейлеп тур. Чоннуң калбак төлээлежилгезин Улуг Хуралга Төлээлекчилер палатазы хандырып, чон-биле болгаш эрге-чагыргалар-биле дорт харылзааны тудуп шыдаан. Үстүкү палатаның депутаттары хөй-нийти эгелээшкин-биле улуг ажылдарны кылганнар, Тыва Республиканың хоойлужудулгазын сайзыраңгайжыдарынга, хамааты ниитилелди хөгжүдеринге улуг салыышкынны кииргеннер.

Боттарынга онаашкан ажылды чогумчалыг күүседип келгени дээш өөрүп четтириишкинни Төлээлекчилер палатазының аппарадынга палата Чөвүлели илергейлеп тур. Аппарат коллективиниң ажылдакчыларының билдилиг ажылының ачызында комитеттер хуралдары, палатаның хуралдары чогуур үезинде эгелеп турган. Төлээлекчилер палатазының ажылдап келген үезинде планныг хуралдар үсту бээр чоруктар турбаан, депутаттар шупту үезинде кээп турган. Палатаның ажыл-чорудулгазының материал-техниктиг болгаш саң-хөө хандырылгазы чогуур үезинде боол турган дээрзин демдеглээр апаар.

Палатаның ажылчын органнарының болгаш комиссияларының ажылын демдеглээри күзенчиг. **Шаңнал комиссиязы:** Н.С.Германова, Ч.Т.Сагды, А.М.Потапова, А.А.Начин, Л.А.Огнева, Ш.Х.Онгуда, В.Т.Сандан, Ю.М.Базытпаа. **Секретариат:** Ч.Т.Сагды, А.Н.Даржаа, С.О.Хертек. **Бадылаашкыннар санаар бөлүк:** Д.В. Васильев, М.С.Күнчү, М.Т.Оюн, Л.Ш.Куулар, В.М.Фунтикова, А.Н.Ооржак. **Регламент болгаш этика талазы-биле доктаамал комиссия:** Н.А.Масленникова, Х.Б.Куулар, О.К.Дамдын, Р.С. Сат, Н.В.Лямин, В.В.Спирин. **Парламент кичээлин эрттирер талазы-биле чогаадыкчы бөлүк:** Н.С.Германова, В.О.Домур-оол, Л.Ш.Куулар, А.А.Тюлюш, О.О. Иргит.

Тус чер бот-башкарылга органнарынга, республиканың Чазаанга, Хоойлужудулга палатазының депутаттарынга, федералдыг болгаш республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының төлээлеринге, өскелерге-даа үре-түңнелдиг кады ажыл дээш өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Эргим коллегаларым! Соңгулда округтарынга идепкейлиг ажылыңар-биле чоннуң төлептиг төлээлери дээрзин бадыткап көргүстүңер. Хоойлужудулга ажылынга кады хөделиишкиннер дээш, айтырыгларны шиитпирлээринге быжыг туруштуг чорууңар дээш өөрүп четтирдим. Силерниң билииңер, дуржулгаңар, хамааты идепкейлиг туружуңар ниитилелге негеттине бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Х. МОНГУШ,
Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы.

Хоочун болга

МЭЭҢ ТИИЛЕЛГЕМ

КӨРЕЙ ДАЙЫНЫНЫҢ КИРЖИКЧИ

Мээң өөм ээзин Тас-оол Чанчыпович Ондар дээр. Ол — көрей дайынының киржикчизи, күш-ажылдың база дайынның хоочуну. «Найырал»болгаш өске-даа хөй-хөй медальдарның эдилекчизи.

Тас-оол Чанчыпович Ондар 1964 чылда Улус өөредилгезиниң яамызының 470 дугаар доктаалы езугаар база өг-бүлезиниң аайы-биле Таңдының Кызыл-Арыг санатор-кадыкшылга школазынга ажылдап келген хевээр аңаа чурттап-ажылдап, ол черниң чонунуң хүндүткелин чаалап алган. Дайынга амы-тынындан чарылган янзы-бүрү сөөк эш-өөрүнүң дугайында, оларның ат-сывын тодарадып бижип чораан материалдары бар.

1950 чылдар дыка будулгаазынныг, берге чылдар турган. Ынчан ооң хып дээн чалыы назынының үези. Ол Тывадан эш-өөрү оолдар-биле шериг албанын эрттирип, акы-дуңмалышкы найыралды быжыглап, Көрей чуртун хостажып, дайынга киржип чораан келген. Ол боду мөзү-бүдүштүг, төлептиг кижи.

1930 чылдың декабрь 8-те Сүт-Хөл кожууннуң Кызыл-Тайганың Чес-Булуң деп черге Чанчып Чангааевич биле Сереңмаа Ортун-ооловна Ондарларның өг-бүлезинге ол дун оглу болуп төрүттүнген. Школа назы чеде бергеш, Кызыл-Тайганың Улан-Булуңга өөренип эгелээш, Чадаанага дооскан. Өөредилгеге салым-чаяанныг боорга, 1948 чылда аныяк кадрлар херек дээш Красноярскиже өөредип чоруткан. Ооң сактыышкынын маңаа бижип көрейн.

«1950 чылда шериг албанынче келдирткеш, Хабаровск крайга чеде берген мен. Амур станциязынга бисти дүжүрдү. Оон ырак эвесте шериг гарнизонунга бисти чедире берди. Ол кезекке карантин эрткеш, шериг даңгыраан хүлээп алдывыс. Амур хемниң ол чарыы демир-оруктуң үнүп келген чери Тельменовка суурга келгеш, аңаа бичии тургаш, кожазында Покровка дээр еврей суурга артиллерия кезээнге келдивис. Маңаа оолдарның нити билиин хынап тургаш, янзы-бүрү мергежилдерлиг салбырларга үзүп каапкан. Мен Покровка суурга 1950 чылдың сентябрь айдан 1951 чылдың май айга чедир шериг хүлээлгемни эрттирип, приборлар хынаар взводка баштай радиолокаторга операторлап, ооң соонда дальномерге база оттуг кезекке пушкага шериг эрттирдим. Бистерни янзы-бүрү взводтарже чорудуп турган ужуру болза, ботботтарын солуп шыдаар кылдыр өөредир дээш ынчап турган. Дайын үезинде ол кончуг херек турган.

1951 чылда бисти хенертен бүгү чепсээвис-биле чөөн чүкче алгаш чорупкан. Совет Эвилели биле Кыдат кызыгаары бир станцияга аппаргаш солдаттарга, офицерлерге ынчангы кыдат шериг хевин кедирип каан. Оон эртенинде бир кыдат эшелонга чүдүргеш, 3-4 кыдат хоорайларны таварты Кыдат биле Көрейниң кызыгаары Аньдун хоорайга бисти дүжүрген. Аньдун хоорай фронт чанында болду. Ол черге бир неделя дургузунда суггур чаъс чааптар чорду. Үжен хире километр черге келгеш, оңгулар каскаш, майгыннар тип алган бис. Чаъс адаанга өрге ышкаш пушка кадарып орар чүве-ле болгай. Дайын дээрге дайын болгай. Дувүрээзин соонда, «а богда, дириг арткан-дыр мен» деп бодап каар сен.

Үш ай иштинде «Миг-15» деп самолеттарның аэродромун кадарып турдувус. Чоок-кавывыста кыдат шериглер чыылза-чыылза, шериг баазазы болу берген. Ынчангаш совет болгаш кыдат эки турачыларны Көрейже чорутканы ол. Бистер кыдат шериглерни манап алгаш, Янцызы хемниң көвүрүү-биле кешкеш, Көрейже кириптивис. Чоруп орарывыска-ла дайын боop турган чер илдең боор чорду: шериг быжыглалдары, үгер боолар дээш чүү чок дээр. Агаарда шериг самолеттары үргүлчү хайгаарап ужуп турар боор. 20 километр чорааш, чадаг шериглерни манап бир хүннээш, дүнезинде чорупкан бис. Ыяап-ла дүне чоруур, машиналарны маскировкалап алыр, дүрген база чорбас. Ынчаар чоруп тургаш, дайын шөлүнге чедир 10 километр арткан турда, дайынчы чепсектеривисти чажырып алгаш, белеткенгеш турупкан бис. Дайынга бир дугаар киржир деп турарывыс ол. Чадаг кыдат шериглерни манап турувуста, ол дүне бистиң командылал черинден айтыышкын келгенин командиривис Солодовников биске дыңнаткан: бөлүк бомбалакчы ужар-хемелер Пхеньян хоорайны бомбалаар дээш фронт шугумунче чоокшулап орар. Бистиң дивизияның сорулгазы 70 километр хире калбак фронтуга Соңгу Көрей Республиканың төвү Пхеньян хоорайның кырынга чаңгыс-даа бомба дүжүрбес ужурлуг бис.

Ол кежээ 11 шак үезинде үгер бооларның ыыт-даажы болгаш бомба дүшкенинден өрттенген суурларның чалбыыжы кедергей. Ам каш минута болгаш бистиң ээлчээвис келир. Чүректиң согуу кулакка дыңналып турар. Каш минута болганда аар самолеттарның ыыт-даажы кедереп, 12 хире километр черден бис-даа удур боолап эгеледивис. Бичии болганда бир дугаар бомба черге кээп дүжүп, ында-мында частып туруп берген, ужуру билдинмес, чер-даа, дээр-даа эдип турганы билдинмес. Ынчап-ла дүнекиниң 2 шакка чедир аткылажып келдивис. Ооң түңнелинде Соңгу Көрейниң найысылалынче чаңгыс-даа самолет эрттирбээн бис. Ол дүне бистиң батарея 27 самолетту ужур аткан. Ол бомбалаашкын үезинде улуг чидириглер болган чүве. Эртенинде чугаалажып кээривиске, кижи бүрүзү корткандан чүү деп-даа алгыржып турган болду. Аньдун чоогунда аэродромну кыдат шериглер туткан соонда, ол хүнден эгелээш америк шериглер аэродромну бомбалаар дээш дүне-даа, хүндүс-даа агаардан бомбалап база далай чоогу болгаш, далайдан үгер боолар-биле боолап, биске амырдыш-даа бербестээн. А бис оларже удур согуушкунну берип, дүн-хүн чок дайылдажып тургаш, американнарга техника-даа талазы-биле, күш-даа талазы-биле улуг когаралды чедирип турдувус. Бистиң талавыстан чүгле техника эвес, шериглерде улуг когарал болуп турду. 1953 чылдың март айга чедир дайылдажып келген бис. Дайылдажып турган черивисти солуп, черже кастынып кирип турар чүве болгай, оон башка өлгениң ол. Ынчан агаардан халдаашкыннарга бир хонукта 6-7-даа удаа таваржып турдувус. Ол Аньчжу чоогунга болуп турган. 1953 чылдың январьдан эгелээш, бистиң-даа, кыдат-көрейлерниң-даа талазындан-даа кончуг улуг шериг болгаш техника, ок-чепсек мөөңнээшкинин кылып эгелээн. Ол үеде 38-ки параллельге чедери ындыг-ла ырак эвес, ынчалза-даа аңаа чедери берге турган.

Бис дайынчы белеткеливисти күштелдирип эгелээнивис ол. Ынчан Совет Эвилелиниң үш дакпыр маадыры Иван Кожедубтуң дивизиязының самолеттары хүннүң-не агаар делгемин ээлепкен дайзыннарга баш көдүрер арга бербейн, бистиң бурунгаарлаашкынывыска улуг дузаны чедирип турганнар. Көрей дайынынга тывалардан өлген, читкен кижилер база бар. Ооң иштинде Барыын-Хемчик кожууннуң «Совет Тыва» колхозунуң кежигүнү Сат Шагдырның оглу Сат Чайлаг-оол деп кончуг чоок эжимден чарылганымны черле утпас мен, кончуг дайзынның огу деггеш, эжим хары черге чок болду. Көрей дайынынга киржип турган чаңгыс батарейжи эш-өөрүмнүң ат-сывын амдаа сактып чоруур мен. Олар назыда-даа кайын уттундурар деп. Камчаткадан Дмитрий Павлов, Ульяновскдан Александр Королев, (өлгениниң соонда аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан), Белоруссиядан Павел Синяк, Брянскиден Сергей Сизов, дөгерезин чыскаай бижиир болза, эмгежок. Көрейге баргаш, КУДР-ну агаардан халдаашкынга удур камгалап, езулуг дайынчы турушту ээлеп, амы-тынывыс ышкынып, берге болгаш төнмес-батпас узун оруктy кады эртип келген эштеривистен кезээ мөңгеде чарлып, бактың багын көрүп мага ханган бис. Чамдык чүүлдер ам-даа эки билдинмес. Аныяк шаамның ол дайын чылдарының дугайында өйлеп-өйлеп сактып кээп, ооң ужур-чөвүн тодарадып билип алырын оралдажып, эш-өөрүмге, ажы-төлүмге чугаалап бере бээр чордум. Чамдык улус мени дыңнааш: «Шамбала дайыны бе?» — суг деп айтырар боор-дур. Чоннуң ол дайынны билбези дээрге-ле, массалыг информация чепсектеринге интернационалчы дайынчылар дугайында кончуг эвээш чырыдып бижип турганы ол. «Кым-даа, чүү-даа уттундурбас» деп рубрика адаанга чүгле Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң дугайында таныштырып бижип турган. Ынчангаш аныяк дайынчы чылдарымда мээң-биле чүү болуп турганын номчукчуларга сонуургадып бижиирин оралдажып турарым бо.

Дайын шөлүнге чок болган эштеривистиң мөчүзүн Порт-Артурже ажаар дээш алгаш чоруптар чораан. Маңаа чүгле бомбалар эвес, бактериялыг чепсектерни американнар самолеттан октап бадырып турганнар. Черге келгеш, чечек ышкаш часты бээрге, янзы-бүрү курттар бар боор чораан. Ону ырактан көрген-даа болзувусса, бистерни бактерияга удур сыкыртып турду. Бомбалар дүшкен соонда, чамдык эштеривистиң идиктери мырыжа өрттени берген чыткылаар. Дайын сөөлүнде эш-өөрүвүстүң мага-бодун чыып (кезек-кезек апаргылаан чыдар), мөчүлерин Порт-Артурже чорудуп турганывыс ол. Көрей дайынынга киржип чораан ынчангы 18-20 харлыг аныяк оолдарның бирээзи чордум.

Ынчангы дайынчы эш-өөрүм — интернационалчылар. Ынчангаш ол дайынга интернационалчы эки турачылар боол чорааныывыс ол. Херек кырында эки турачылар эвес, а дужаал езугаар ынаа
Хып дээн чалыы назыны
2-3 күрүне ажылды
дайынга чүге киириште
турган чүве ийик, кайга
Дыка хөйүвүс өске
бажын салганнары ол-
үези-дир ийин ол.

Чүгле 1953 чылда
кежикке таварыштывы
ционалчы хүлээлгем
түреп чорааш күүсет
кээримге, кижи сет
карыптар өөрүнчүг ч
болган. Ачам Чанчып
Ондар — Көдээ Совет
кырган-ачам Күдерек
Ондар столовая эр
турган. Оларны контр
хоругдааш, 25-25 чылд
қаан болган. Ону дың
хөңнүм баксырап, чу
кара булут бүргей бер
болган. «Контр оглу
кирип, ынчалза-даа
бухгалтер мергежилд
улус өөредилгезиниң
ажылдай бердим. Аж
мак, сонуургалдыг бол
кожууннуң улуг бухгалт
Чадаана хоорайның
килдизиниң улуг бух
шилчиткен. Аңаа ажыл
1964 чылда Өөредилге
дужаалы-биле Таңды
Кызыл-Арыг санатор
шылга школазынче өө
Натпитовна-биле кады
чорупкан бис. «Контр
атка кирип, чер-чурту
көшкеним ол. Ачам су
дың ноябрьда агартын
бодаваанм, сагынмаа

Өөм ээзи Тас-оол
Ондар — дайын соонда
келген. Ынчалза-даа ка
баксыраан. Ол дайынны
хөй чылдарда аарып к
кысты, 1 оолду төлепти
кылдыр өстүрген. Ол
мергежилин доозуп алг
ажы-төлүн өөредип-
ажылдап чоруурлар.
аразында удуртукчу ба
категорияның башк
Россияның нити өөре
хүндүлүг ажылдакчызы
даа бар.

Ажы-төлүмнүң адазы
дың февраль 25-те 75
бистен чарлып чоруткан
даа бистер аңаа ам-да
ланып чоруур бис. Ач
чылда 80 харлаар ту
чырык овур-хевирин у
чедиишкиннерин сакты
чор бис.

Вера

Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттиреринге ажыглаар хоойлунуң дугайында

2010 чылдың июнь 28 №120 520-5 Кызыл хоорай

2010 чылдың апрель 11-де Тыва Республиканың референдумун эрттирген. Бүгү чоннуң бадылаашкынынга Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер киирериниң дугайында» № 1859 УХ-II Конституция Хоойлузу хүлээп алдынган. «Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер киирериниң дугайында» Конституция Хоойлузунуң 2 чүүлүнүң 3 кезээн езугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралы биле ТР-ниң Чазаа ук Конституция хоойлузу күш киргенинден эгелээш 2 ай дургузунда Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарын соңгуурунуң дугайында хоойлуну ажылдап кылырын, хүлээп алырын болгаш күштүг болдурарын хандырган турар ужурлуг. Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарын соңгуурунуң дугайында хоойлу тургустунган чурум езугаар хүлээп алдынмаан таварылгада, ТР-ниң Улуг Хуралының бирги чыыжының депутаттарының соңгулдазы Тыва Республиканың 2006 чылдың июнь 23-те «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарын соңгуурунуң дугайында» №1869 УХ-I хоойлузун, Тыва Республиканың Конституциязының 2010 чылда эткен дүрүмүн кичээнгейге ап тургаш, эртер.

Тыва Республиканың 2010 чылдың апрель 11-де «Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер киирериниң дугайында» №1859 УХ-II Конституция хоойлузу 2010 чылдың апрель 15-те «Тувинская правда» солунга парлаттынган. 2010 чылдың май 27-де Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы хоойлуга дүүштүр эгелээшкинниң дүрүмүн езугаар Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга көөрү-биле Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының (парламентизиниң) депутаттарын соңгуурунуң дугайында» Хоойлузунуң төлевилелин киирген. 2010 чылдың июнь 28-ке чедир Улуг Хуралдың (парламентизиниң) депутаттарын соңгуурунуң дугайында хоойлузун Тыва Республиканың Улуг Хуралы хүлээп албаан.

Үстүнде айытканынга даянып, Тыва Республиканың 2010 чылдың апрель 11-де «Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер киирериниң дугайында» №1859 УХ-II Конституция хоойлузунуң 2 чүүлүнүң 3 кезээнге, ол ышкаш 2002 чылдың июнь 12-де «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» №67-ФХ Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузун барымдаалап, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың Улуг Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттиреринге ажыглаар хоойлу актызы кылдыр Тыва Республиканың 2006 чылдың июнь 23-те «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» №1869 УХ-I (2010.01.12 эткени) хоойлузун, Тыва Республиканың Конституциязының 2010 чылда эткен дүрүмнерин кичээнгейге ап тургаш, ол ышкаш 2002 чылдың июнь 12-де «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш реф
киржир эргезиниң кол м
дарының дугайында»
хоойлузунуң Федералды
дүгжүп турар кезээн хү

2. Бо доктаалды «
гаш «Тувинская правд
нарга парлаар.

Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комисси кежигүннерин хүлээлгелеринден хостаарын дугайында

2010 чылдың июнь 28 №120 519-5 Кызыл хоора

Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери, ажылдап турар чериниң аайы-биле идип үндүрген А.А.Кушкаштың, А.В. Тамдын-оолдуң, чурттап турар чериниң аайы-биле идип үндүрген А.С.Бадыргының, «Россияны катап тургузарының партиязы» партияның Тывада регионалдыг салбырының идип үндүрген Н.В. Степанованың билдириишкинин көрүп, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1.1960 чылда төрүтт
на Алексеевна Кушка
чылда төрүттүнген Ал
сильевич Тамдын-оолду,
да төрүттүнген Андрей С
Бадыргыны, 1968 чыл
түнген Наталья Влад
Степанованы Тожу к
девискээр соңгулда коми
кежигүнү хүлээлгезинде

2. Бо доктаалды ре
ның «Шын» болгаш «Т
правда» солуннарынга п

**Тыва Республикан
гулда комиссиязының
ның оралакчызы О.В.Ф**

**Тыва Республиканы
да комиссиязының
рының хүлээлгезин к
турар Ю.О. САЙЗУ.**

Чер-Дээрниң хөөнү

за бижиктиң 80 чыл оюу. Бо хүннерде аңаа тураскааткан й чергелиг эртем-практиктиг конференцияга киржири-биле лчылар чалаткан. Бурятияның улустуң шүлүкчүзү, аас чогаал лекчизи Баир Сономович Дугаров база келген.

ир Дугаровтуң «Струна Неба и Земли» («Чер-Дээрниң хөөнү») үлүк ному 2007 чылда Улан-Удэге орус дылга үнген. Номнуң үн филология эртемнериниң доктору Д.С.Дампилова бижээн. одалы-биле алырга, чыынды өртемчейниң дөрт чүгү ышкаш, тиг маадырның сагыш-сеткил дилээшкинин көргүскени дөрт е чардынган: төөгүлүг, философчу, экологтуг, лириктиг.

ер — Дээрниң хөөнү»... Номнуң ады символиктиг, хөй г. Б.Дугаровтуң поэзиязында Чер биле Дээрни тудуштуруп кижи эрткен болгаш келир үениң, боттуг болгаш тодаргай чүүлдерниң аразында мерген харылзаачы боол турар. гаш тыва номчукчуларга ооң чамдык шүлүктерин Меңги ктың очулгазы-биле таныштырдывыс.

Радион ДОНГАК.

ДУГАРОВ

дарчының байырлалы

малчын чорумалды көрүп
,
изүрүү бел ышкаш хүнге
р.

келген — кайы хире
кү-дүр!
и солчуп, хөөрежир дээш
үзүп
кештиң, сеткил ханып орар

аъды аңзып, сегир көктүг-
г,
ик малдың хостуг оъттаар
лары —
эвес, ээн хемде,
рга-ла,
кезээ мөңге үе турупкан дег.

черде байырлал бар.
а. Кижи.

* * *

лып ойнап, эртенги хем агып

ы үем чанып тур деп билбээн-
ен.

ей ээзим хеги эдип орбады бе.
еримниң эгези деп
билбээн-дир мен.

чалыы, хүлүмзүрүп, сергек
.
кежии ол-дур дээрзин
эн-дир мен.

г бүрү бөөлденмишаан черге
к.
нналдың шенелдезин
эн-дир мен.

кымга көктүң чыды сиңип
.
ыр боол хуула берген,
эн-дир мен.

ка өйнүң сюитазы

* * *

чаш төл
тынгаш,
нде ыглай-дыр.
ен-барган чурталгазын
н дүжей бээр болду?

* * *

шкымны
перде кым дыңнаарыл?
лза-даа
ниң-не

балыындан
уп үнер. Мээң.

* * *

н-даа
к биживээн мен,
н-даа.
ээрге дагларның менде үну-

ээрге ховуларның менде үну-

* * *

Сарыг хүнну бадыр
чүглүг бижииң манагзындым.
Салгын-хатка күткүткен
сарыг бүрү соңгамга
үр-ле бөөлденди.

* * *

Сээң үнүң оярр
ындыг үнну
бир-ле черге дыңнаан-дыр мен.
Чашкы шаамда
дамырак-ла ыржым-биле
ынчаар
сымыражыр чүве.

* * *

Аңчы
олча-омаа арбын келген.
Ээнзиргей ойлар эргий
дымыргай чаъс эрти.
Элиин чоктап,
бойдус ыглап турары ол.

* * *

Кудук —
тамы база сылдыстарны
хайгаарап көөр чүстүг дуран.
Чөгенигниң карак чажы —
кудукта суг.

* * *

Дүштеримде
шорбажылаан шүлүктерим
сагынмас мен, хайлыг чүве.
Айдыс чыды артып каанзыг,
чечек боду кайын тыптыр.

* * *

Чашкы шаамда
эр кижи ыглавас деп санап чордум.
Ам кээп чылдан чылче
караам чажын чагырар дээш
хилинчээмни көре бердим.

* * *

Мөңге истен
арттырып каг.
Далаш.
Минутаның маңы ышкаш,
чылдар база чурталгаң-даа
эртип калыр.

* * *

Делегей —
өң-баазын чечек-тир.
Херээжен ооң
ак
салбаа-дыр.

* * *

Харжыгаштар
шырайыңга эстип,
мээң-биле чолуң каттың.
Ол дүне курбустудан
чаларап-даа келгензиг сен.

* * *

Авай,
чашкы шааңның эрткен чери —
дүдүскөктүг бедиктерже чоруй баалы.
Үе
маңын оожумнадыр чадавас боор.
Авай...

Меңги ООРЖАК
орус дылдан очулдурган.

ЭНДЕГ

Чечен чугаа

Чодураа — өөренип турган школазының адын кожуун болгаш республика чергелиг көрүлделер, олимпиадаларга үргүлчү-ле багай эвес камгалап, шаңналдарны каш-даа катап чаалап ап келген өөреникчи, ынчангаш ийикпе, ону школада танывас, билбес кижи чок. Республикага чарлаан турган «Чер-чуртувустуң база төрел чонувустуң төөгүзү» деп мөөрейге киришкеш, шаңналдыг чер алган ажылын школага дөмейлешкек аттыг темага кежээ эрттирерде, илеткел кылдыр номчуур деп даалга алгаш, мөөрейге киришкениндең-даа харыысалгалыг белеткенген. Илеткелин төрээн школазынга солун кылдыр номчуурунга кажангызындан-даа артык эки белеткенип, клазында информатикага кайгамчык салымныг программист оол Орланның дузазы-биле кедергей чараш кино хевирлиг кылдыр көргүзүг материалдарын база кылып алган. Кежээниң темазы долузу-биле ажыттынып, бичии класстар мурнунга доозукчу класс кандыг болур ужурлугул деп чүвени көргүскенинге өөрүп-даа турганнар.

Черле ынчаш, Чодурааның бирги класстан тура кады өөренип келген чаңгысклассчылары бичиизинден-не найыралдыг, өөредилгеге база салымныг, кончуг-даа угааныг уруглар чаңгыс черде чыглып келген дижип башкылар безин чугаалажыр. Уруглар кежээниң байырлыг кезээн чедиишкинниг эрттирип, башкыларынга мактатκан, хуралдаар залга олурган өөреникчилер илеткел үезинде шип-шимээн барып, ымыраа-даа ужар болза, дыңналы бээр хире шыпшыңда кино-чуруктарны көрүп, илеткелди сонуургалдыы-биле дыңнап олурганнар. Ам улуг класс өөреникчилериниң ынак кезээ — танцы. Бо школага балга ойнаар танцы бөлгүмүн эге класстардан эгелээш, колдуунда класс бүрүзү доктаамал немелде кичээл хевирлиг эртип турар болгаш, уругларның дурт-сыны, шимчээшкиннери чараш, оолдар база бичиизинден тура, вальс, танго дээн ышкаш нарын шимчээшкиннерлиг танцыларның каш янзы хевирин танцылап өөренип алган. Доктаамал танцы бөлгүмүнге чүгле сонуургалдыг уруглардан аңгыда, класс бүрүзүн албан киржир кылып кааны — школаның уран чүүл көрүлделеринге шылгарап турганының бир чылдагааны.

Баштайгы вальска ужудуп турда, Чодурааның телефону алгырган. Телефонга ада-иези аарып турар кырган-авазынче баар апарганын, ынчангаш уруунуң дүрген чанып кээр ужурлуун чугаалаан. Кырган-авазы черле аарып турган болгаш, кежээ орай баар деп барганын бодаарга, кел диртипкен болгай аан кылдыр бодааш, куртказын кедип, чанар дей берген. Чаңгысклассчылары салыксавас боорга, ужур-чөвүн чугаалап, бажыңда ийи бичии дуңмазы артып каарга, хоржок, корга бээрлер деп тургаш, мүн-не адырлып алган. «Үдеп каалы» — дээрге база ынавайн: «Ажырбас, тоску класста төрел дуңмамны ап алдым, кады олурар кылдыр, ам эштежип чана бээр бис» — депкеш, далаштыы кончуг халып чорупкан.

Уруглар школадан үнүп чорупкаш, каш-ла бажың эрткеш, боттарының кудумчузунче ээптер аразында артында маңнаан кижи даажы дыңналган. Хая көрнүп кээрге, оларның соондан танывазы узун, кара кижи эгиш-тыныш-биле халып олурган. Кортканындан четтинчипкеш, дезип маңнажыплатканнар. Демги узун кижи каш басκан соонда, мырыңай чанында бо келген. Бичии уругну чандыр тударга, уруг былдапкаш, дедир-ле келген уунче ыдып берген. Ийи башка халчы берген уругларның улуунуң соондан сүрүпкен. Узун кижи үр-даа болбаанда, Чодурааны соондан чыпшыр четкеш, белинден алган. Уруг алгырар бодаан, үнү үнмес, алгырарга, хорадаан кижи мени та канчаптар чүве деп бодалындан болганы ол бе, харлыгып калган-даа ышкаш, ыыды читкен. Чодурааның чергелешкек класста өөренип турары узун Сергей дээр оол эвес ирги бе дээн бодал бажынга бир удаа кире дүшкен. Кижиниң байдалы баштактаныл-даа турар хире эвес, тыныжындан арагазыг чыт-биле холушкаш, таакпызыг, чашпан-сигензиг, кедергей ажыксыг чыт хап кээр. Оозун бодаарга, Сергей эвес. Школага өске чылдарда арага ижиптер оолдар турган. Ам сөөлгү үш чылда директор башкызы эр кижи апарган соонда, хөй-ле бөлгүмнер, спортчу секцияларны ажыдып, арага ишкен өөреникчилерни чула хемчээн ап турар апарган болгаш, ындыг кижилер көзүлбестээн.

Кым тудуп алган эвес дээш эргилип, арнын көөр дээрге, шимчээр арга чок, узун кижи бичии уругну белинден куспактай көдүрүп аарга, буттары ооң дискек карааның дужунда тепкилениринге өй. Алгырар дээш, та чүге чүве, коргуп, бажының иштинде «Чүнү канчапса экил, чүү депсимзе, салыптар ирги» деп бодалдар караңнажыр. Ам мырыңай салыр хамааңчок, бир бажыңның артыкы хериминиң караңгы, хөлегеленчек черинче көдүрүп алгаш чорупкан. Уруг улам коргуп, акымайлап, салыптарын оожум дилеп эгелээн, алгырыптар болза, хорадааш, та канчаптар. Чодураага ону көдүрүп алган кижиниң тыныжының коргунчуун канчаар, чарышка салган аът тыныжы-даа кижи сагыжынга кирер азы уругларның соондан халааныңдан ындыг бе дээрге база бир өске, үзүктелчек боорда, дыңзыг. Шаан төндүр сывырташпайн чораан эвес, кижиниң тыныжы ындыг-даа эвес боор, а бо кижиниң тыныжы бир өске, хорадааныңдан өкпези өгдеңейнип-даа турганзыг.

Орта-ла ужурун билип чадап, аңгадай берген уругну демги кижи херим кыдыынче ужур октап эгелээн. Ол аразында уругнуң хевин ора-чаза соккулап, бир холу уругнуң чүвүрүнге келгеш, ону куду тыртарын оралдашкан. Чодураа ам, шынап-ла, кедергей коргуп эгелээн. Өршээ, хайыракан, чүгле багай чүве болбас болза, канчапсымза, чүү дизимзе эки ирги деп бодап, тутчуп-ла турган, кол-ла чүве, кортканын көргүзүп, аайынга кирип болбас. Ол кижиниң куртказының чеңнеринден так сирбектенипкен, черле ужуп болбас, аргалыг болза, холдарын база салып болбас. Чодурааның чүвүрүн уштурун оралдашпышаан, ойтур октаарга-ла, черге чыттыр дүжер болзумза, ат болган мен дээн бодалы-биле алыспазын кызыткан. Ол аразында акымайлап, бичии кыс дуңмаларын сактып келгеш, аңаа дегбезин дилеп, салыптарын, дем чаа ышкаш, оожум үн-биле дилеп, хүрежип-ле турган. Сактырга, дыка-ла үр үе эрткен дег болган, уругнуң күжү төнүп, өршээл дилеп турар аразында демги кижиниң тыныштаары оожургап эгелээн. Кым эвес дээш, уруг көрүп чадап каан, арнын дуй тыртып алган. Бир талазында, арнын чажырар дээш, бир талакы холу-биле үргүлчү хөйлеңин арнынче тыртып, чок болза, холу-биле дуй туттунуп, уругну черже октаарда, чаңгыс холдап турганындан алдырбайн турганы чадавас.

Ол аразында эр-херээжен үннер Чодурааны кыйгыра берген. Чодураа ам-на дидимненип, бар-ла турган үнү-биле: «Ааа, ааа!» — деп алгырган. «Бээр, мында мен!» — деп кыйгырар дээрге, хоржок, чугаалаттынмас, аксы хаалбастап калган-биле дөмей. Узун кижи уругнуң аксын дуй тудуп чоруй, хенертен шывадай аарак октапкаш, салып ыңай болган. Ол өйде дезип бар чыткан кижини көрүп каан оолдар ооң соондан халышканнар. Кыс уруглар Чодурааның чанынче халчып келгеш, эжин оожургадып, айтырыглар салгылаарга, бирээзи ыыт чок чаңгыс черже көрүп алган турган. Эштери коргуп: «Канчап бардың?» — дээш, Чодурааны бирээзи куспактап, оожуктурар деп чыдырда, коргунчуг кылдыр: «Меңээ дегбеңер, чүгле меңээ дегбеңер!» —дээш, алгырып ыглап эгелээн.

Уругнуң үнү кайы ырактан дыңналып турган болгаш, школа чоогунда чурттап турган физика башкызы Кенден Геннадьевич дыңнап кааш, кайгап: «Арагалап турар өөреникчилер чоор бе» деп бодалбиле уругларның чанынга дуюкаа чедип келген.

Чүвениң ужурун уруглардан билип алгаш, ада-иезинге чугаалаар дээрге, Чодураа ынавас, ачазы соңгу адазы болгаш, уругну бодун буруудадып болурун башкызынга чугаалаан. Эр кижи бичии кыс уругдан чүнү чүү деп айтырып шыдаар, школадан психолог башкыны кыйгыртып эккелгеш, боду чанып чорупкан.

Чодурааның бажыңынга чүгле башкызы база кады хонар дээн дуңмазы үжелээн келгеннер. Экизи көрген, ада-иези уруунуң кээрин манавайн, кырган-авазынче далажып чорупкан болган. Уругну күштеп-чазарлап четтикпээн-дир деп чүвени башкызы билгеш, ооң бодубиле сүмелешкен соонда, кымга-даа болган таварылганы чугаалавас, шимээн үндүрбес боол, уругнуң дилээнге башкызы чөпшээрешкен.

Чодурааның кедип чораан куртказының өөктерин үзе соп каапкан, черже октаарга, та чеже катап дискээ-биле олура кээп дүшкеш, тура халып турган кижи, ийи каът кылдыр кедип чорааны колготкаларының дискектери орлугулап калган, дискээниң хаварык балыындан хан сыстып, ажып турган. Ажырбас, ында коргунчуг чүве чок, өөктерни илип аар, колготканы база септеп азы солуп-ла алгай. «Бичии кижи ол хире ада-иезинге чугаалавас кылдыр дилеп турда, ам канчаар, чогум улуг коргунчуг чүве болбаан, өршээлдиг болган-дыр, үр-чар чугаа үндүрбес-тир, өг-бүлеге эпчок байдал туруп кээп болур» деп башкызы бодап алган.

Артыш база Чодураа-биле бир дөмей, школада көскү өөреникчилерниң бирээзи. Кикбокс секциязынга каш чыл улаштыр барып, эвээш эвес маргылдааларга тиилекчи болуп, спорт мастеринге кандидат ат-даа чедип алган. Бодунуң баштакчы мөзү-шынары-биле өске оолдардан ылгалдыг, алыс турамык база. Школага доозукчу класска турган болгаш, башкыларның кол дузалакчылары уруглар болгай.

Б.КЫРГЫС
(Уланчылыг).

ЭРЕС-КАШПАГАЙ, ОМАК-СЕРГЕК КИРИШКЕННЕР

• Пенсионерлерниң бирги спартакиадазы Ужарлыг-Хемге эрткен

Пенсионерлер эвилелиниң Тес-Хем кожуунда тус чер салбырының база ында Пенсия эргелелиниң эгелээшкини-биле Россияның Пенсия фондузунуң 20 чылынга тураскааткан пенсионерлерниң бирги спартакиадазы болуп эрткен. Аңаа 8 сумудан 6 команда киришкен, О-Шынаа командазы орук-чирик ырак болганындан, Шуурмак командазы билдинмес чылдагаан-биле кээп шыдаваан.

Командалар маргылдаага белен.

Пенсионерлерниң бирги спартакадазы чараш чурумалдыг Ужарлыг-Хемге кончуг солун болуп эрткен, спортчу хептиг хоочуннар аныяксып калган, 15-20 харны дүжүр октапкан чүве дег, маргылдааларга эрези хайны берген, омак-сергек, хей-аъттыг киржип турганнар. Шоодайга 100 метр халыыр маргылдааны организакчылар сүмелешкеш, 50 метрге кызырып каан. Ол хиреде хоочуннарны көөрге, 60-70 хар четкен дээр хире эвес, эрес-кашпагай.

Спортчу мөөрейлерден аңгыда, уран чүүл конкурузу база болган: чаңгыстың ыры, «ийи сылдыс» деп конкурс, команда ырызы. Оон аңгыда командалар боттарының белеткээни хана солуннарны, альбомнарны, ном хевиринге кылган чуруктуг солуннарны белеткеп бараалгаткан.

Мөөрейлерниң шупту хевирлеринге эң чедиишкинниг киришкеш, эки түңнелдерни чедип алган Куран арбанның командазы бирги черни чаалап ап, «Тулган команда» деп атка төлептиг болган. Куранга пенсия назынныг кижилер көжүп кээп, чидип бар чыткан суурну катап диргизип, сайзырадып эгелээш, эрткен чылын чаа клубту боттарының күжү-биле тудуп, септеп ажыглалче кииргеннер. Шаанда Куран деп черге эрги чүдүлгениң хамаатылары чурттап турган, ам чүгле оларның каш бажыңнары тураскаал болуп арткан. Суурнуң амгы чурттакчылары пенсияже үнгеш, ынаар чедип кээп, бажың-балгатты тудуп алгаш, мал-маган азырап, ногаа, картошканы тарып турарлар. Сүт-саанының элбээнден шуут-ла савазырап пат болуп турар. Хоочуннарның чамдыызы бодунуң үезинде удуртур ажылдарга чораан, башкылар, эмчилер, композитор база бар. Куранның идепкейлиг амыдыралының бир хөделдирикчизи Алдын-кыс Комбу Эрзин кожуун чагыргазының даргазы турган. Ол шүлүк бижиир, ооң сөстеринге чогааткан ырылар база бар. Спартакиадага ол бодунуң ырызын күүсеткеш, ыры мөөрейинге бирги черни алган.

Тиилекчи команда 7 муң рубль-биле шаңнаткан, ийиги черге төлептиг болган Чыргалаңды командазы — 5 муң, үшкү черни ээлээн Самагалдай суурнуң командазы 3 муң рубль-биле шаңнаткан. Деткикчилери — Тес-Хем кожууннуң чагыргазы, оруксептелге эргелели, Пенсия эргелели. Шылгарап, хуузунда тиилелгелиг болган киржикчилер өртектиг белектер-биле шаңнатканнар.

Кожууннуң Пенсия фондузунуң эргелели (даргазы Ай-кыс Орус-оол) бирги спартакиаданы организастап эрттирерингe кончуг улуг дузаны көргүскенин демдеглээри чугула. Кол судья, жюри кежигүннери-даа эргелелдиң аныяк ажылдакчылары болган. Шаңналдар кылдыр өртектиг белектер садарынга база дузалааннар. Ол ышкаш суму чагыргалары, кожууннуң албан, организация коллективтери хоочуннарның бирги спартакиадазын эрттирерингe болдунар деткимчени чедиргеннер.

«Хоочун — коктуг» деп чүүл спартакиадага база катап бадыткаттынган, ол пенсионерлерниң сагыш-сеткилин көдүрерингe, спортчу чүткүлүн оттурарынга улуг салдарлыг болган. Тес-хемчилерниң эгелээшкинин республиканың өске-даа пенсионерлер организациялары эдере бээри чугаажок.

Бистиң корр.

Садып тур бис

2 өрээлдиг чер бажың садып тур бис. Чаа туттунган гараж, чунар-бажың, времянкалыг.

Тел.: 8923-263-10-07 *(Автобус доктаамы бажың чанында).*

1 өрээлдиг квартира— 44 дөрбелчин метр; 2 өрээлдиг квартира— 72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылгазын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а, телефоннары: 5-90-03, 17.00 шактың соонда 5-89-31.

Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101, 8-906-997-2525.

БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели»ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

• Спорт

ЧАЙГЫ СЕЗОННУ ЭКИ ЭГЕЛЭЭННЕР

Чиик атлетика талазы-биле Россияның шилиндек командазы Норвегияда Берген хоорайда болуп турар Европаның ийиги команда чемпионадынга тиилелгени чедип алган.

Бистиң спортчуларывыстың алган саннары дыка хөй болган: 379,5 балл, Великобританияның — 317, Германиядан келген хүлер шаңналдың эдилекчилериниң — 304,5 балл.

Бистиң чиик атлеттеривис чүгле ээлээни бирги черлери дээш чоргаарланмастар, эң эки түңнелдери база оларны соруккиирген. Пекинге алдын олимпий эстафетазының составынга чарышка киришкен Евгения Полякова, Александра Федорива, Юлия Гущина болгаш Юлия Чермошанская олар хаткасырғы дег маңнашканнар.

ИТАР-ТАСС.

Төруттунген хүнүңер-би

Бистиң хүндүлүг, ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Дамба Суваңович КАРА-САЛ** 1935 чылдың июль 7-де Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыраканга төрүттүнген. Ам ол 75 харлаар. Ооң дуңмалары—**Михаил** июль 5-те 73 харлаан, **Алдын** апрель 1-де 70 харлаан.

Ачавыстың ачазы Кара-Сал Суваң-Хелиң Чүдекпен оглу Чадаананың Үстүү-Хүрээзинниң ламазы турган, каргыштыг репрессия үезинде ону 1942 чылдың с тудуп хоругдаан, 1943 чылдың сентябрь 9-та дээд шаажылаан.

Кырган-ававыс 4 оглу, хеймер уруу-биле арткан. Кара-Сал 7 харлыында-ла кадыг-быжыгга дадыг кандыызын-даа чажам дивейн чорааш, эртем-билиг иштики херектер шугумунга ажылдап чораан, ол — хоочуну, Чадаана хоорайны хамаатызы.

Ачавыстың юбилейин таварышт ажы-төлү, хөй санныг уйнуктары, чурттаан өөнүң ишти Саяна кадыкшылды, хей-аъды бедик ч назынны, ак орукту күзеп тур!

ТЫВАНЫҢ КААЙЛЫ
черинде «изиг шугум» тел

2010 чылдың июль 1-ден июль 31-ге чед каайлы черинге «изиг шугум» телефон **2-19-64** дүн-хүн чок ажылдаар.

Каайлы эвилелиниң нормативтиг эрге-хоойлу акты болдуруп киирип турар үеде даштыкы эконом чорудулганың киржикчилеринге медээ болгаш тайылбырларын аңаа хандырар. Даштыкы эконом чорудулганың кайы-даа киржикчизи, Тыва Рес чурттакчызы Каайлы эвилелиниң Каайлы кодекизиниң июль 1-ден эгелеп күштүг болуп киргени-биле өскерилгелерге хамаарышкан айтырыгларны салып б

Салдынган бүгү айтырыгларны сайгарып көөр б харыыларны ыяап-ла бээр.

«Энергострой» КХН-

дашчылар бригадазы дарый нег турар (төлевири бедик). **Тел.** 5-
5-89-31; 8-923-268-90-73; 8-905-92
8-923-386-80-48.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожууннуң чагыргаз хамаатызы **Экер-оол Сарыг-оолович Күжүгеттен** сумузунуң девискээринде Ийи-Ак-Аразы деп чер шөлүнден ниитизи-биле 9,5 гектар черни 49 чыл дургузу бээрин дилээн билдириишкин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар б парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удур дириишкинни Сүт-Хөл кожууннуң чагыргазы хүлээп ал

* * *

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожууннуң чагыргазы **Роля Кууларовна Ондар** бажың тудуп алыры Республика, Сүт-Хөл кожуун, Ишкин сумузу, Ишкин, 8 «б (адрестиг, уг-шии билдингир) ниити шөлү 1400 дөрбелч участогун арендага бээрин дилээн билдириишкинни ки

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар б парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа билдириишкинни Сүт-Хөл кожууннуң чагыргазы хүлээп

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агыйы — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7080. Чагыг 80. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Т Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыды массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызын Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» со чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 317

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынга болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторла харыылаар.